

रामनवमी व
सुवर्णमहोत्सव विशेषांक

पृष्ठल १९७२

श्री साईलीला

श्री साईलीला प्रिये आपको बधारा देता है।

अनुक्रमणिका-एप्रिल १९७२

१. संपादकीय : या अंकासंवर्धी; प. पू. वाचा महाराज
२. रामचरित्रामें शाखबिले आ
ऐहिक कल्याणाचा मार्ग — वि. के. छळवे
३. साईकीर्तन माला — ह. भ. प. (प्रा.) द. वि परचुरे
४. श्रीरामदास व त्यांची शिकवण — अ. गं. दे.
५. श्रीव्रह्मचैतन्य (गोदवलेकर) महाराजांचीं वोधवचनं.
६. उत्तररामचरितांतील श्रीराम — डॉ. ना. अ. देशपांडे
७. गांधीजी आणि रामनाम
८. रामनामाची महिमा
९. रामनामाची व्यापकता
१०. श्रीसाई मंदिर, भिवपुरी — वा. आ. गुप्ते
११. कविता : साईच्या पाउऱी देवीं माथा — र. वि. सरमळकर
भाविकांचा लाडका भगवान श्रीसाईराम
— शाम जुवळे
- मानवाचे भंडीर
म्हणा दाशरथी राम
हरि मानववर्षीं अवतरला
सहुरु श्रीनित्यानंद
कर्तव्य परमात्म्याचे; दैवी शक्तीचा मासला
— स. कृ. काळे
- सीता मारो शुभाशिष
— नारायण चिपळूणकर
१२. शिरडीवृत्त व देणव्यांचा यादी (फेब्रु. १९७२)
हंदी विभाग
 १. श्रीसाईवादा—एक अनोखा सन्त — द. दि. परचुरे
 २. धर्म — डॉ. सौ. विद्यावती ल. नम्र
 ३. रामचरितमानसके श्रीराम — प्रा. रत्नवाला नी. जव्हेरी

इंग्रजी विभाग :

- 1 Thoughts to Ponder Over
- 2 Our cherished ideal — P. D. Khadilkar
- 3 Have no doubt — C. Rajgopalachari
- 4 Bandage of Ingratitude — Somnath Kak.
- 5 On avoiding Strain — Swami Ramtirth.
- 6 The Law of cause and effect — Hilary Perry Keene.
- 7 List of Donars (Feb. 1972).

श्री साई वा क्षुधा

शके अठराशें तेहतीस सालीं । रामनवमी प्रथम ज्ञाली ।
उहसापोटीं जन्मारा आलीं । तेथूनि चालली अव्याहत ॥ ५९ ॥
तेथूपर्यंत केवळ उरस । यावा भरत असे बहुवस ।
त्यांतूनि हा जल्मोत्सव मुरस । आला उदयास ते सालीं ॥ ६१ ॥
देशे वधासि भरतो उरस । रामजन्माचा एक दिवस ।
तरी जन्मोत्सव संपादायास । आहे अनायास ही संधी ॥ ६५ ॥
काकांस आबडला तो विचार । घ्या म्हणाले वाबांचा होकार ।
आहे तथांच्या आज्ञेवर । कार्यासी उशीर नाहीं मग ॥ ६६ ॥
भोज्य म्हणती मी कीर्तनकार । तुम्ही धरा पेटीचा स्वर ।
राधा कृष्णावाई तयार । सुठवडा वेळेवर करतील ॥ ६८ ॥

—साईसचरित, अध्याय ६.

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक]

एप्रिल १९७२

[अंक १ ला

वर्ष ५१ चे]

: संपादक :

श्री. का. सी. पाठक

: कार्यकारी संपादक :

(प्रा.) द. दि. परचुरे, एम्. ए., प्रवीण.

वार्षिक वर्गणी रु. १० (ट. ल. सह)

टे. नं. ४४३३६९

: कार्यालय :

साईनिकेतन, प्लॉट नं. ८०४ ची, डॉ. आंबेडकर रोड, दादर, मुंबई १४.

रामानेंच केले, व त्यासाठी स्वतःच्या सुखाकडे कधीही पाहिले नाही. हेच रामाचे मोठेपण, की जे रामाबद्दलच्या आदरयुक्त भक्तीला कारण झालेले आहे. कृष्णाचे चरित्र त्या मानानें व्यवहाराला महत्त्व देणारे व वेळप्रसंगीं तत्त्वालाही मुरड घालणारे. म्हणूनच लेखक, कवि, शाहीर यांनी श्रीरामचरिताशीं चवचाल खेळ केले नाहीत, कारण त्या प्रकारचा एकही शब्द लोकांनी ऐकून घेतला नसता. परंतु श्रीकृष्णचरिताशीं मात्र या मंडळीती भयंकर धुमाकूळ घालून त्याचे वेळोवेळी हवे तसे विडवन केले. म्हणूनच रामभक्ती अल्यत शुद्ध स्वरूपांत लोकांनी खालच्या पातळीवर अजून टिकून आहे, व कृष्ण भक्ती आमच्याच लोकांनी खालच्या पातळीवर नेली आहे.

रामाचे चरित्र कृष्णाच्या मानानें लहान आहे. व त्यांत विविधता किंवा विविध रंग फारसे नाहीत. परंतु रामाचे हे लहानमें चरित्र पचायला फार जड आहे. अमोर्ची ठिणगी लहानच अगते, पण ती हाती घेऊन तिच्याशीं खेळ करतां घेत नाहीत. तसे रामचरिताचें आहे. रामचरिताला स्पर्श करण्यास रामाइतक्या शारित्याचाच माणूस हवा. येशा गवालाचें नं काम नव्हे. कृष्णचरित्र मात्र कोणीही सहज हातांत खेळवावे असें मुलभ आहे. त्याच्या विविध छटांमुळे त्याची रुचि कितीही वेळां घेतली तरी ती अवैट आहे.

रामचरिताचें हे वैशिष्ट्य ओळख्यानुसंधारण अनेक संतानी रामभक्ति-संप्रदाय चालू केले. त्यांपैकीं कांहीची माहिती या अंकांत दिली आहे. केवळ पृष्ठमयदिमुळेच रामभक्तांच्या उल्लेखानाही मर्यादा घातली आहे. येथे उल्लेखिलेल्या संतांशिवाय इतर कित्येक रामभक्त भारताच्या प्रांतोपरांतीं होऊन गेले आहेत. शांच्याबद्दलही आम्ही यथात्रम माहिती पुढील अंकांतून देऊ.

रामचरित्र व रामाचे गुण इतके वंदनीय आहेत, इतके पवित्र आहेत की जाति, धर्म किंवा पंथ यांची मर्यादा त्यांना नाहीं. श्रीसाईवाबांसारख्या दिश्ववंद्य महात्म्यांनी याच भावनेने रामनवमी उत्सव शिरडी येथे सुरु केला. तो अव्याहत मोठ्या धाटानें व हीमेने भाजरा होत आहे. रामजन्मासाठी जमलेल्या असंख्य रामभक्तांच्या आनंदांत या विशेषांकानें प्रसन्न अशी भर पडेल या आशेने आम्ही हा अंक त्याच्या हातीं देत आहो.

आपदां अपहतरं दातारं सर्वसंपदाम् ।

लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

(या अंकासाठीं आमच्या कित्येक लेखक-मिळांनी विशेष परिश्रम घेऊन अभ्यासपूर्ण लेख पाठविले आहेत. आम्ही त्यांस धन्यवाद देतों व असेंच सहकाय या पुढीही देण्याची नम्र विनंती करतों. त्यांची ही सेवा श्रीरामपदीं अवश्य रुजू होईल.)

परमपूज्य श्रीबाबा महाराज

माचणूर (तालुका मंगळवेडे, जिल्हा सोलापूर) येथील महान् संत श्री बाबा महाराज नुकतेच वैकुंठबासी झाले. बाबांच्यासारख्ये पुनीत आणि नैष्ठिक जीवन काळानें केवळ ४७ व्या वर्षी समाप्त केलेले पाढून नियतीच्या अतवर्य खेळाविषयीं मन स्तिमित होते.

श्रीबाबा हे पूर्वश्रिमांतील आर्वी (जिल्हा वर्धा) चे मोरेश्वर प्रभाकर जोणी. त्यांचा बालपणापासूनच परमार्थाकडे ओढा होता. त्यामुळे आधुनिक काळांतील समर्थ म्हणून ज्यांचे यथार्थतेने वर्णन करतां येईल असे श्रीबाबांचे जीवन आहे. लहानपणीच गृहत्याग, पुढे अज्ञात स्थळी एका तपाच्यावर साधना, पुढे देशभ्रमण व देशकालपरिस्थितीचे तिरीक्षण, शेवटी उपदेशानें आणि उदाहरणानें लोकसंग्रह व लोकोद्धार हे श्रीबाबांच्या जीवनाचे टप्पे त्यांचे समर्थांशीं साधर्म्य सुचितात.

समर्थांनी आपल्या साधनावस्थेतील दिनक्रमाचे वर्णन केले आहे—

सुषुप्ती अवस्थेसि भूमी निजावे । उसें रामपद स्मरोनो धरावे ।

दिशांचा महापद्म तो पांघरावा । सिताकारणे साहृ वन्ही करावा ॥

श्रीबाबांच्या साधकावस्थेची जी माहिती आजपर्यंत मिळाली आहे त्यावरून असें दिसते की त्यांनाही त्या काळांत अपार कष्ट सोसावे लागले. 'कष्ट' हे आपले लौकिक हृष्टीने म्हणावयाचे. अलौकिकांना अशा कष्टांची कांहींच फिकोर नसते, किंबुना त्यांना ते कष्ट बाटतच नाहीत. प्रभूच्या भेटीसाठीं तळमळणाऱ्या, प्रभूच्या ध्यासानें वेडावलेल्या, त्या साधक जीवांना या कष्टांतच आनंद वाढत असतो. जर सामान्य अर्थाते कष्ट बाट असते तर त्यांपैकीं एखाद्यानें तरी उत्तर आयुष्यांत त्या हालअपेष्टांचा कुठे तरी उल्लेख केला असता. परंतु असा उल्लेख उच्च कोटीच्या थोर महात्म्यांनी कुठेही केलेला नाहीं. कसे करणार? नवमास अपत्यसंगोपनाच्या 'कष्टा' ची तक्कार मातेने कधीं केली आहे काय?

निसर्गाचा प्रकोप, हिंसा पशूंचे संभाव्य हल्ले, तहानभुकेचे तडाके इत्यादि नानाविध आपत्तींनुन मोरेश्वर जात होता, परंतु—

नानापरी आघात चिरकाल होत ।

भक्तिप्रेमामृत न संडीं सत्य ॥

अशी त्याची दृढप्रतिज्ञा होती. कारण साधनेचा परमानंद तर होताच; शिवाय साधुसंगतीचे अवीट सुख त्यांना या काळांत प्रत्यहीं मिळत होते.

सोन्याची परीक्षा अग्नींतच होते. जें बावनकशी असते ते धगधगून बाहेर पडते, व जें हिणकस असते ते जळून जाते. याप्रमाणे महात्म्यांचीही पूर्वपरीक्षा साधकावस्थेतच होत असते. पुढे काय होणार त्याचा निर्णय इथेच लागतो.

१९५५ पासून श्रीवावांनी माचणूर येथे 'मोक्षधाम' सांगाचा आपला आश्रम स्थापन केला. चंद्रकोराकृति चंद्रभागा, तिचे विस्तीर्ण वाळवंट, वेठील प्रशान्त वातावरण व निसर्ग रमणीयता आणि श्रीसिद्धेश्वर मंदिर या सर्व मोट्टीमुळे माचणूर ही आदर्श तपोभूमि झाली आहे. पारमार्थिक साधनेला अनुकूल स्थान कोणते हैं सांगतांना श्रीज्ञानदेवांनी म्हटले आहें -

परी आवश्यक पांडवा । ऐसा ठाव जोडावा ।

जेथ निघूढ मठ होआया । कां शिवालय ॥ (ज्ञानेश्वरी ६१७९.)

ज्ञानेश्वरांची ही कल्पना माचणूरला साकार झाली आहे. वावांना अत्यंत आवडत्या अशा ज्ञानदेवांच्या प्रेरणेनेच वावांनी ही निवड केली असेल काय?

तछमळीच्या साधकांना 'निमोळे' व 'निवाळिले' असें राहाण्याची सोय मोक्षधामांत आहे. १९६२ साली वावांनी येथेच 'संतर्थम् प्रसारक मंडळ'ची स्थापना केली. या संस्थेचे कार्य समाजात धर्मभाव जागृत करणे व साधक मंडळींना मार्गदर्शनासाठी माचणूर आश्रमाकडे पुरस्सर करणे हैं होय. अर्थात् मार्गदर्शन करणारे श्रीवावा समर्थ होते. वाज मोक्षधामांचे पार्थिव वातावरण तसेच आहे, पण श्रीवावांच्या रूपांतली स्फूर्तिदेवता तिथे नसल्यामुळे मन अत्यंत व्यथित होते.

समाजाची अस्मिता जागवून समाजाला उन्नत अवस्थेस नेण्याचे अतिमहत्वाचें व शाश्वत मूल्याचें कार्य संत करीत असतात. हे कार्य आपल्या वाणीने व लेखणीने श्रीवावा गेली कित्येक वर्षे करीत होते. वावांचे प्रवचन सुरु झाले की त्यांच्या वाणीची अविरत धारा इतक्या जोराने सबू लागे की कित्येक मुबुद्ध श्रोत्यांनाही त्यांतील विचार आकलन करणे कठिण पडे.

समर्थ म्हणतात त्याप्रमाणे—

जया अंतरीं भगवंत । अचल राहिला निवांत ।

तो स्वभावें जें बोलत । तें ब्रह्मनिष्पण ॥

हें वावांच्या वाणीमागील रहस्य व सामर्थ्य होय.

आणि प्रवचन संपल्यावर वावा जणूं समाधि लागल्याप्रमाणे ढोळे मिटून व हाताने ताल धरून आपल्या गोड आवाजाने श्रोत्यांना भजन सांगत -

राजा राम राम राम ॥ सीता राम राम राम ॥

तें एकतांना व बावांवरोबर म्हणतांना श्रोते तल्लीन होऊन जणूं आनंदाच्या ढोहात डुबू लागत व एक अपूर्व अनुभव हृदयांत सांठवीत धरीं जात. खरोबर आशय आणि अनुरूप शब्दयोजना या दृष्टीनीं मागल्या पंधरा वर्षांतील सर्वेष्ठ प्रवचनकार असेच वावांचे वर्णन करतां येईल.

बाबांची ग्रंथसंपदाही मोठी आहे. प्रार्थनाप्रभात, मनोपदेश, साधना-संहिता, प्रभातपाठ, आचारसंहिता या लहानमोठ्या पुस्तकांतून बाबांनी साधकांना व लहानयोर खीपुरुषांना वहुमोल उपदेश व मार्गदर्शन केले आहे. परंतु बाबांचा ग्रंथराज म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या बाराव्या अध्यायावरील अतिविस्तृत व सोपपत्तिक गद्य भाष्य 'दिव्यामृतधारा' हें होय. याचा संपूर्ण आराखडा बाबांनी तयार केल होता. त्या भाष्याचा पहिला भाग 'वर्षा-उद्गीथ' (जवळ जवळ ६०० पृष्ठांचा) प्रसिद्ध झाला असून, दुसरा भाग 'अमृतलहरी' पूर्ण झाला आहे. परंतु संकलित तिसरा भाग 'धारामृततीर्थ' पूर्ण होण्यापूर्वीच परमात्म्यानें त्यांना आपल्याजवळ बोलावून घेतले.

श्रीबाबामहाराजांचे कांहीं विचार

× × ×

भगवान् सांगतात —

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्वाम परमे मम ॥ (भ. गी. १५--६)

(ज्या ठिकाणीं प्राप्त झालेला मनुष्य परत संसारात येत नाहीं ते भाङ्गे परमधारा होय).

याचा अर्थ एवढाच कीं असा मनुष्य नेहेमीच्या अर्थानें मायेला विवश होऊन मायेच्या हातांतील खेळणे बनून राहात नाहीं, व सामान्य अर्थानें जन्माला येत नाहीं. असे पुरुष —

प्रकृति स्वां अवदृश्य विसूजामि पुनः पुनः ॥ (भ. गी. ९--८)

अशा अधिकारानें जन्मास येतात व ईश्वरानें नेमून दिलेले काम करून यरत जातात. त्यांना कर्माचा नवा बंध उत्पन्न होऊं शकत नाहीं.

(हे विचार श्रीबाबांच्याच बाबतीत किती यथार्थ आहेत !)

× × ×

ईश्वराचें अस्तित्वच न जाणवणे व ईश्वरावर निष्ठाच नसणे हा बुद्धीचा सर्वांत मोठा अध्यात्म होय. त्याच्या उन्नतीची नुसती सुरुवात होणेंच किती दूर!

× × ×

मनुष्याचा पोषाख व त्याचीं जड इंद्रिये म्हणजे मनुष्य नव्हे, नाहीतर उत्तम प्रकारे सजविलेला मातीचा किंवा ब्रांज धातूचा पुतळाही मनुष्यच म्हणावा लागेल. तर मनुष्य म्हणजे देह + मन (बुद्धि) + आत्मा होय. देह साधन म्हणून

उपयुक्त आहे, व त्या दृष्टीने देह पवित्र आहे. पण नुसता देहच घेतला तर क्तो अपवित्र, असें संत सांगतात. देह साधन घेऊन मन व बुद्धि पवित्र व उदात्त (Sublimation) करीत परमात्मस्वरूपांत मिळून जाणे हीच माणसाची सर्वांत मोठी उन्नति होय.

× X X

देवाकडे जाणे म्हणजे एकाद्या मंत्र्याकडे जाण्यासारखे नव्हे. मंत्र्याकडे कृष्णालही जातां येते. पण देवाकडे शुद्ध भनाने, व तेंही वहुधा संतांच्या मध्यस्थीने, किवा संतांनी दाखविलेल्या भागांनी जातां येते. मंत्र्याकडे आपण स्वार्थ मनांत प्ररूप जातो. पण देवाकडे त्यागबुद्धीने किवा निःस्वार्थ बुद्धीने गेले पाहिजे. भग तुमची कांहींच इच्छा नसतांना, तुम्हाला जें योग्य असेल तें परमेश्वर आपणहून देतो. मंत्री केवळ आश्वासन देतो. तसें देवाचे नसते. देवानें कित्येक आश्वासने गीतें दिलीं आहेत व तीं युगानुयुगे पाळलीं आहेत. तरीही ज्यांना देवाचा भरंवसा नाहीं त्यांची बुद्धि किती पतित असेल वरें !

× X X

लोक म्हणतात, ‘प्रपञ्च करून परमार्थ साधतां येईल काय?’ पण याहीपेक्षा महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे कीं परमार्थ साधतां साधतां प्रपञ्चही करतां येईल काय? का प्रपञ्च सोडूनच परमार्थ साधेल? म्हणजे महत्त्व परमार्थाला, प्रपञ्चाला नव्हे, परमार्थ हा प्रत्येकानें साधावयाचाच आहे. तो साधून शिवाय प्रपञ्च साधला तर ठीकच.

परमार्थ हा रडतभुखाने, दीनवाण्या वृत्तीने करावयाचा नसून हसतभुखाने व शूरवृत्तीने करावयाचा आहे. परमार्थ अत्यंत आनंदासाठीं आहे; परमार्थीतील वैराग्यही आनंदासाठींच आहे. जे लोक म्हणतात कीं “परमार्थ म्हणजे सगळचा ऐहिक वस्तूचा त्याग; यासाठीं का आम्ही जन्माला आलों आहोत?” ते वंचक असतात. त्यांना ऐहिकांतच रममाण व्हायचे असतें, व एवढचासाठीं ते कांहींतरी तत्त्वज्ञानाचा आश्रय किवा सबव शोधीत असतात.

श्रीरामचरित्रानें दाखविलेला ऐहिक कल्याणाचा मार्ग

लेखक : वि. के. छवे

आपन्या सूज व विचारी पूर्वजांनीं श्रीराम-कृष्णादिकांच्या जयंत्या प्रवचन - कीर्तन - भजन इत्यादि कार्यक्रमांनीं साजन्या करण्याची प्रथा पाढली, त्यांत त्यांचा कांहीं विजेष हेतु होता. त्या त्या विभूतींच्या चरित्रावरून ऐहिक व पारलीकिक अजा विविध कल्याणाचा मार्ग अज्ञ वांधवांना समजावा व त्याप्रमाणे त्यांनी बागण्याचा प्रवत्न करावा हा पूर्वजांचा हेतु होता. पण हल्ली श्रीरामनवमीचे दिवशी उपास करणे म्हणजे फराळाचे पदार्थ खाणे, जन्माचे वेळी ते ठराविक मांच्याचे कीर्तन ऐकणे, या दोनहि गोळटी नोकरी-धंद्यामुळे ज्यांना जमण्याजोऱ्या नाहीत त्यांनीं बायकां-मुलांसह रामदर्शनास सवडी प्रमाणे जाऊन येणे, प्रसाद - मंजिरी भक्षण करणे, जबळपास कोठे यात्रा असली तर मुलांना तेथे घेऊन जाणे व खाऊ, खेळणीं, विकत घेणे, चक्री - रहाट पाळण्यांत मुलांस वसविणे इ. कार्यक्रमांनीं श्रीरामनवमी साजरी केली जाते. अध्यात्मरामायण, भावार्थरामायण, तुलसीरामायण—मूळ अगर अनुवादित—यांचे पाठ कवचित घरी होत असतीलहि, पण ते अपवादात्मक समजण्यास हरकत नाहीं. बहुतेक लोक परंपरागत स्फीप्रमाणे वर उलेखिलेल्या कार्यक्रमांनीं श्रीरामनवमी ठीक साजरी झाली असे समाधान मानतात.

तान्त्रिक हप्टचा पाहिले तर हे त्यांचे समाधान भ्रमूलक आहे. कारण त्यांनी उत्सवाचे फक्त वाह्यांग अंमलात आणलेले असते; रूक्ष कवाईत त्यांनी केलेली असते. उत्सवाचे अंतरग म्हणजे श्रीरामचंद्रांच्या विशेष गुणांपैकीं एकादा तरी गुण गेल्यावरपर्यंत आपण निधारिपूर्वक आत्मसातक रून त्याप्रमाणे बागलों का? याचे आत्मपरीक्षण व पुढील रामनवमीपर्यंत कोणता श्रीरामचंद्रांचा दुर्जा विजेष गुण आत्ममात् करून त्याप्रमाणे बागण्याचा निधार करावा, यांपैकीं निदान एका तरी गोष्टीचा विचार ज्या कुटुंबात मुलाबाळांसमक्ष झाला असेल असे कुटुंब खरोखर जंभरात एक तरी शोधांतीं मिळेल कीं नाहीं याची खात्री देववत नाहीं. म्हणून श्रीरामचंद्रांचे आपणा मानवांना अनुकरणीय विशेष गुण कोणते व त्यांचे अनुकरण केल्यामुळे कोण दिवंगत अगर विद्यमान आपलेच वांधव आज लोकोन्तर पुण्य म्हणून आदर्श व वंदनीय ठरले आहेत त्यांची माहिती येथे शक्य तों मंजेपाने देण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे.

१ भक्त - आश्रित - यांमाठीं अभिमानित्व

गर्भवास अंवरीष्टासाठी । सोसूनि बोधी जगजेठी ।
घाली पाठीशीं संकटी । आश्रिता नी सहचरा ॥

दुर्वासमुनि स्नान करून येई पर्यंत उपवासाच्या पारण्याची योग्य वेळ निघून जाते म्हणून गुरुच्या आज्ञेवरून अंवरीपाने द्वादशीने पारणे सोडले. दुर्वासांना आल्यावर ही गोट कळतांच त्यांनी राजाम शाप दिला 'तुला दहा जन्म ध्यावे लागतील' आपल्या भक्ताचा अपगव मुळीच नव्हता हें जाणून भगवंतांनी राम-कृष्णादिक दहा जन्म-गर्भवास-स्वतः सोसले. आधुनिक काळांत खाडिलकरांनी केंसरीत लिहिलेल्या जहाळ अग्रलेखावहूल लोकमान्यांनी स्वतः तुम्हावात सोसला. 'मातृभूमीची प्रार्थना' या वेदाविषयक तेजस्वी लेखावहूल विजेपुरकरांनी तुम्हाची शिक्षा भोगली. ज्याला 'आपला' म्हटले अशी व्यक्तिसंकटात सोडली असतां थोर लोक ते संकट स्वतःवर ओढवून घेऊन त्याला वाचवातात.

२ युवकाने आव्हान स्वीकारावें

देतां जनक वीर्या आव्हान । उठूनि राम जिकी पण ।
जनकीही; ऐसे आव्हान । युवके धैर्यं स्वीकारावें ॥

सीतास्वयंवर प्रसंगी शिवधनुष्य रावणासारख्या बलाढ्यासहि पेलले नाहीं. त्याच्या फजीतीनंतर कोणीहि वीर पुढे होईना, हें पाहून 'आज ही पृथ्वी निर्वायं झाली काय?' असा जनकानं सभेस प्रज्ञन करतांच गुरु-विश्वामित्रांच्या अनुमतीने श्रीराम पुढे झाले, ते धनुष्य सहज उचलले व त्यास दोरी लावण्याचा प्रथत्व करीत असतां ते धनुष्यच मोडून घाली पडले!

एक रजपूत राणी गंगास्नानास निवडक शिपायांसह पहाटे गेली असतां शत्रूच्या एका तुकडीस ती खवर लागून राणी परत येत असतां अकस्मात् तिला गराडा धालून शबूने कैद केले. तीहि धीराची, ती ओरडून म्हणाली 'एका रजपूत रुचीचा मात राखणारा जवल्यास कोणीच नाही का?' तलाळ एक वीर धांवत पुढे आला व त्याने राणीची सुटका केली.

३ ऋण फेडा वडिलांचे

वचनमुखत कराया जनकास । सोडूनि राज्य जाई वनास ।
तो श्रीराम बोधी आपणास । ऋण फेडाया वडिलांचे ॥

'तू मागशील ते वर मी तुला देईन' असे दशरथाने कैकेयीस वचन दिल्यावर तिनें वर मागितले की 'रामाला चीदा वर्षं वनवासाला पाठवा व माझ्या भरतास

'युवराज करा', हें एकतांच श्रीरामप्रेमामुळे दशरथाला दुखातिशयानें बोलवेना. मूर्च्छा आली. श्रीरामास ही वातमी समजतांच से तेथें आले व कैकेयीकडून सर्व हकीकत कवळतांच वडिलांना वचनमुक्त करण्यासाठी ते वनवासास जाण्यासाठी तावडतोव तथार झाले ! देशबंधु दासांनीं वकीलीत पैसा मिळवून वडिलांनीं करून टेवलेले प्रचंड कर्ज केडले !

४ संकटांत कर्तव्याचें पालन

तपोविध्नकर दैत्यांसी । वधूभि रामें वनवासर्ते ।
तोषिले मुनीश्वरांसी । संकटीहि कर्तव्य करावें ॥

वनवासांतहि श्रीरामांनीं आत्मधर्माचिं - कर्तव्याचें-पालन केले. ऋषींच्या तपाचरणांत विघ्न आणणाऱ्या शेंकडो राक्षसांना ठार केले, व ऋषींना संतुष्ट केले. सुमारे १५ वर्षांपूर्वी सिंकंदराबाद-काजीपेठ रेल्वेमार्गावर सर्वपिती अमावास्येच्या रात्रीं वासंतीनदीच्या पुलावरून आगगाडी जात असतां पूल पुराच्या पाण्याच्या जोरामुळे एकाएकीं कोसळला ! इंजिन व कांहीं डबे पुलापलीकडे गेलेले आडवे पडले, कांहीं डबे पाण्यांत पडून वाहून गेले, कांहीं बुडाले. अशा भयंकर अपघातांत किलोंस्करवाडी कारखान्यांतील एक कामगार (पंप-फिटर) तुकाराम आपल्या सहकाऱ्यांसह सांपडला होता. अपघातानंतर थोडचा वेळानें शुद्धीवर आल्यावर त्याच्या लक्षांत आलें कीं आपला डबा रेल्वेच्या पुलाच्या कठड्यावरून पुरात पाळण्यासारखा उलटा लोंबत आहे ! त्या भीषण परिस्थितींत त्याला सहकाऱ्याची आठवण आधी झाली. काळोखांत त्यानें त्याला हांक मारली. व्यंकव्यानें 'ओ' देतांच खिशांतील आगपेटी काढून त्यांतून दोनचार काढ्या ओढून पाहिल्यावर एक पेटली. त्या अंद्युक उजेडांत व्यंकव्या तुकारामाकडे आला. डव्याला वर भोक पडलेले दिसले. त्यांतून ते दोघे वर चढून जाण्याच्या जीव वचावण्याचा वेत रद्द करून व्यंकव्याच्या मदतीनें आगपेटीच्या काडीच्या उजेडांत दिसलेलीं, चांचपडून हाताला लागलेलीं आपल्या डव्यांतील माणसे भराभर वर सुरक्षित चढवलीं, व्यंकव्याला चढविलें व मग स्वतः वर चढला. संकटांतल्या या कर्तव्यपालनाबद्दल त्याच्या मालकानें तर त्याचा गौरव बक्षीस देऊन केलाच, पण सरकारनेहि अशेकचक देऊन त्याला गौरविलें. विशेष शिक्षण नसतांहि तुकारामानें हें वीरकृत्य केले, त्याला कारण त्याच्या मनावर झालेले उत्तम संस्कार हेंच होय.

५ नष्ट यशःश्री मिळवावी

ज्या रावणे अपहरिले सीतेला । त्यासी वधूनि राम मिळवी तिळा ।
प्रेरी तो अंतरीं आपणांला । नष्ट यशःश्री मिळवाया ॥

रावणाने सीतेचे अपहरण कपटाने व श्रीराम घरी नसता भयाडपणाने केले. या अवमानाचा वचपा श्रीरामांनी त्याला कुळासह ठार करून, सीता परत मिळवून भरून काढला. या कारबाईते तेजस्वीपणा अंगी वाणवण्यास परत आपणांस ते निरंतर प्रेरणा देत आहेत. आपल्या अगर पूर्वजांच्या चुकीमुळे एश्वर्य-अगर अदू परत मिळविण्याचा मनुष्यांमें आटोकाट प्रयत्न करावा. पानि-ऐश्वर्य अगर अदू परत मिळविण्याचा मनुष्यांमें आटोकाट प्रयत्न करावा. पानि-पतच्या तिसऱ्या लढाईते पेणव्यांची शौर्याची कीर्ति धुळीला मिळाली होती. गोपिकाबाई दुखातिरेकाने सती जावयाम निधाली. तेव्हां तेजस्वी तरुण भाधवराव मुळे होऊन तिला म्हणाले -

‘माते ! शोक करूं नको; तुजविं मातें नसे आसरा !

आशीर्वाद वडे, पुन्हां गतजयशी आणितों भी घरा ॥

‘आई, शोक आवर, तुझ्याशिवाय मला धरांत प्रेमाचें दुसरे माणूस नाही. तू फक्त आशीर्वाद दे, पेणव्यांची नष्ट आलेली जयशी भी माझ्या पराक्रमाने खेचून मारें आणतो !’ मातेचा आपल्या पुन्नाच्या शब्दावर व पराक्रमावर विश्वास होता. तिने सती जाण्याचे रहित केले व त्या सुपुत्रानेहि

‘केले जर्जर हैदरास लढूनी, शौर्यं निजाभासही ।

काकांते हृष्ट आंवरुनि विजयी पाळी नयाने मही ॥’

या प्रमाणे आपला शब्द खरा करून दाखविला.

६ निःस्पृहपणे वचन पाळा

विभीषणास रावण वधांतो । देई लंका सीतापती ।

बोधी आपणास वचनपूर्ती । करवया निःस्पृहत्वे ॥

विभीषणाच्या सडेतोड व त्यावी बोलण्यावर रावण कुळ होतांच विभीषणाने त्याचा त्याग केला व तो श्रीरामांना शरण गेला. त्यांनी त्याला अध्य दिले व रावणवधानंतर तुळा भी लंकेचा राजा करीन असे वचन देऊन त्यास आत्म-विश्वासाने लोगेच राज्याभिषेकहि केला. रावणाचा वध केल्यावर लंकेचे राज्य वचनाप्रमाणे श्रीरामांनी त्याच्या हवाली केले. असा निःस्पृहपणा ताईमहाराज खटल्यांत लोकमान्यांनी दाखविला. त्यांच्या दत्तकप्रकरणांत लोकमान्यांच्या विरोधकांनी ताईमहाराजांचा वुद्धिभ्रंश करून लोकमान्यांवर स्वार्यसाधूपणा-मिवद्रोह-द्रव्यलोभ इत्यादि खोटे आरोप त्यायालयांत करण्यास (कोलापुर-करांचे सह) प्रवृत्त केले. पण दहा-पंधरा वर्षे ह्या खोटचा आरोपांविरुद्ध लढा देतांना झालेला मनस्ताप, सुमारे अर्धलक्ष रूपांचा झालेला खर्च, हें सर्वे धैर्यांने सहन करून त्या धीरोदात पुरुषांने वाबाभाराजांना मृत्यु समर्थी दिलेले वचन

पाढून लंडनच्या वरिष्ठ न्यायालयांत दस्तक—जगन्नाथ महाराज—न्याय ठरवून घेतला व आपल्यावरचे खोटे आरोपहि उडवून लावले.

७ शासनकर्त्याचे चारित्र्य शुद्ध असणे अवश्य

अग्निशुद्ध प्रथम गर्भवती । लोकानिवेस्तव त्यागिली सतो ।
श्रीरामे शिकविली नीती । शुद्ध चारित्र्याची शासकां ॥

बनवास संपूर्ण अयोध्येस सीतेसह परत आल्यावर श्रीराम अयोध्येचे राज्य करू लागले. सीतेला यथाकाल डोहाळे लागले. दिवस भरत आले. इतक्यांत रावणाच्या बंदींत राहिलेल्या सीतेचा राजाने स्वीकार केल्यावद्दल लोकांत चाललेली स्वतःची निदा गुप्तहेराकडून श्रीरामाचे कानीं आली. त्यांनी सीतेवरचे प्रेम व प्रजासंतोष यांत प्रजासंतोषाला—राजकर्तव्याला—प्राधान्य देऊन निष्ठुर होऊन सीतेला बनांत असहाय सोडून येण्यासाठी लक्ष्मणास आज्ञा केली. लक्ष्मणाने अगतिक होऊन ती पाळलीहि. शासनकर्त्याचे व कुटुंबप्रमुखांचे चारित्र्य निप्कलंक असावे लागते.

८ न्यायनिष्ठुरता

आज्ञाभंगास्तव लक्ष्मणा । देई देहदंड अयोध्येचा राणा ।
वोधी तो व्हावया आपणां । न्यायनिष्ठुर तैसेंची ॥

काळरूपी नृषी श्रीरामांशीं एकांतांत बोलत असतां दरवाज्यावर पहारा करण्याचे काम लक्ष्मणाकडे आले होते. इतक्यांत दुर्वासिमुनिदाराशीं आले. लक्ष्मणाने त्यांना थोडावेळ थांवण्यास विनंति केली. तेव्हां ते कुद्द होऊन म्हणाले ‘आंत मला तावडतोव जाऊ दे, नाहींतर तुला शापून भस्म करून टाकीन !’ पेचांत पडलेल्या लक्ष्मणाने शापून भस्म होण्यापेक्षा, एकांतभंगावद्दल आधीं काळनृषींनी श्रीरामाजवळून कवूल करून घेतल्याप्रमाणे, दिली जाणारी देहांताची शिक्षा भोगण्याचे पत्करले. दुर्वास आंत शिरतांच काळनृषी निघून गेले. न्यायनिष्ठुर श्रीरामांशीं लोच राजसभा भरवून लक्ष्मणाला देहदंडाची शिक्षा फर्माविली. थोरले माधवराव पेशव्यांनी, ते दुसरीकडे स्वारीवर गेले असतां, पुण्यावर चालून आलेल्या निजामास शहरांत लूट मिळण्याचीं गुप्त स्थाने दाखविल्यावद्दल प्रत्यक्ष मामांस—रास्त्यांना—सामान्य अपराध्याप्रमाणे जवर शिक्षा ठोठावली. गोपिका-वाईंनीं भावावद्दल केलेली रद्दवदलीहि मानली नाहीं. आईच्या रागाची न्यायापुढे पवीं केली नाहीं.

९ प्रपंचांत अनर्थ टाळण्याचा उपाय

एकबाणी एक वचनी । श्रीराम तसाच एकपत्नी ।
म्हणे अनुसार मज वर्तनी । अनर्थ टाळावयाला ॥

एकाच घावांत इष्ट कार्य साधतां आले पाहिजे. तो चुकला तर केवळ हि केल्हा अनर्थ ओढवतो. एकदांच दोलणाऱ्याच्या शब्दाला लोक भितात व मानहि देतात. एकपत्नीत्वानें सावत्रपणामुळे घरांत उद्भवणारी धुसफुस, अशांति, टळते.

१० आदर्श पुरुष श्रीरामचंद्र

स्वामी पती वंधु पुत्र । राजा शत्रु आणि मित्र ।

आदर्श श्रीराम एकमात्र । लोकां जगां चिर राहे ॥

भरतानें देऊ केलेले राज्य स्वीकारणें अन्यायाचे ठरेल म्हणून तें न घेणारा आदर्श भाऊ, सीतेशीं एकपत्नीद्वितीयानें दागणारा आदर्श पति, पित्याला बचनांतून मुक्त करणारा आदर्श पुत्र, मृत्यूनंतर वैर उरत नाही म्हणून रावणाची उत्तरकिया यथासंग करण्यास विभीषणास सांगणारा आदर्श शत्रु, सुग्रीवाला एकदा मित्र महत्यावर त्याला झी व राज्य परत मिळवून देणारा आदर्श मित्र, प्रजेचे भरणपोषण उत्तम प्रकारे करून लोकमतास मान देण्यासाठी गर्भवती प्रिय पतीचाहि त्याग करणारा आदर्श राजा, रावणवधानंतर हनुमान आदि सेवकांस यथोचित पारितोषिके देऊन गौरविणारा आदर्श धनी अशा विविध भूमिकांवरून श्रीरामाना मर्यादापुरुषोत्तम—आदर्श पुरुष—मानले जात आहे.

११ आपापल्या कर्तव्याचे पालनानें रामराज्य

आपापले कर्तव्य पाढिती लोक । तेंच मिळे सर्वा शांति सुख ।

रामराज्य ठरे तेंच एक । कुटुंब राज्योहि तीच स्थिती ॥

मोठ्या कारखान्यांत यंत्राच्या प्रत्येक भागानें आपापले काम व्यवस्थित केले म्हणजे त्यार होणारा भाल उत्तम प्रतीचा होतो. तसें शासनयंत्रणेत प्रत्येकानें त्याला नेमून दिलेले काम प्रामाणिकपणे व भन लावून केले म्हणजे राज्य उत्तम प्रकारे चालते व तेणेकरून सर्व प्रजाजनाना सुख व शांति मिळते. तेंच रामराज्य कुटुंबांतहि प्रत्येकानें त्याला नेमून दिलेले काम व्यवस्थित व वेळेवर पार पाडले म्हणजे कुटुंब सुखी होते.

(या लेखाचा दुसरा भाग 'पारमार्थिक कल्याणाचा मार्ग' हा पुढील बंकी प्रसिद्ध होईल).

साईकीर्तनमाला

(ह. भ. प. (प्रा.) द. दि. परचुरे)

पुष्प पहिले (पुढे चालू)

चरित्र

युग्म युग्म अद्भुत ज्ञाले हरिचे अवतार सगुण या लोकीं ।

कलियुगि सांप्रत परि हा साई प्रत्यक्ष देखिला लोकीं ॥

ईश्वरानें जगत् उत्पन्न केले. त्यामुळे जगताची सुस्थिती राखण्याची जवाबदारी त्याच्यावरच येऊन पडली. स्वतः भगवंतानीच हे मान्य केले आहे व आश्वासन देऊन ठेविले आहे कीं –

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सूजामि अहम् ॥

परिक्रतणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंरक्षापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

पद :- (चाल ~ सत्य वदे वचनाला)

घेत असे प्रभुजी अवतारा । साधुजनांचे हित रक्षाया ॥ध्रु०॥

दुष्कृतांचा नाश कराया । धर्म भागवत संस्थापाया ॥१॥

ऐसे साई कलियुगांत या । अवतरले शिरडीच्यार ठाया ॥२॥

संत हे भगवंताच्या मूर्ति किंवा अंशावतार असल्यामुळे त्यांचे जन्मकार्य भगवंता प्रमाणेच असते. ज्ञानेश्वर म्हणतात –

आत्मज्ञानीं चोखडें । संत हीं मार्दींच रूपडें ।

तसेंच नाथ म्हणतात –

संत प्रत्यक्ष पुरुषोत्तम । चालते बोलते परब्रह्म ।

किबहुना 'अंद्रकर्षीसाठीं जन्म सोशिले' । (तुकाराम)

या प्रमाणे अंद्ररीषाला वचन दिल्यामुळे भगवंतानी 'अज' असूनहि आपल्या भक्तासाठीं दहा जन्म सोसले. त्या नंतर जणूं काहीं भगवंत आपल्या वचनांतून मुक्त झाले. परंतु 'संभवामि युगे युगे!' हे राहिलेच. मग त्यासाठीं भगवंत जे पृथ्वीवर अवतरतात ते कोणत्या रूपाते? तर संत रूपाने. म्हणूनच संतांचे कार्य हें भगवंताच्या कार्यासारखें असते. या साठीं नाथ महाराज म्हणतात –

जै धर्मची वाट मोडे । अधर्मची शक्ति चढे ।
तै आम्हां येणे पडे । संसार स्थिति ॥
नानामते पाखंड । कर्म ठारीं अति बंड ।
त्याचें ठेवावे तोडे । श्रीहरिभजने ॥

साईबाबांचा अवतारही धर्मसंस्थापनेच्याच कार्यासाठी ज्ञाला. परमात्म्याच्या अवतारासंबंधी आपण नुसते एकत आलो, पण पक्षास वर्षापूर्वीच इहलोक सोहून गेलेल्या साईबाबांना प्रत्यक्ष पाहिलेले लोक आजही आहेत. सामान्यतः कोणत्याहि व्यक्तीच्या चारित्याला सुस्वात त्याचें जन्मस्थान, त्याचें कुळ, त्याचे आईबाप इत्यादि गोष्टींनी होते. यामध्ये 'परस्परो भूषणभूष्यभावः' असतो. त्यांत एकमेक एकमेकांना भूष्यदीत असतात. जसें —

शशिना च निशा, निशया च शशी । सरसा कसलं, कमलेन सरः ॥

परंतु साईबाबा केव्हां व कुठे जन्मले, तसेच त्यांचे आईबाप कोण, या विषयी कोणालाहि खात्रीलायक माहिती नाहीं. सर्वसाधारण समज भात्र असा आहे की साईबाबा एकदम सोळा वर्षांचे होऊन प्रकटले. श्रीकृष्ण देवकीजवळ प्रकटले तेव्हां आठ वर्षांचे होते असे 'हरिविजय' ग्रंथांत वर्णिले आहे.

(ओवी) — आठा वर्षांची मूर्ति । असंभाव्य पडली दीप्ति ।

तेजें दश दिशा उजळती । तेयें लपती शशि सूर्य ॥

तसेच साईबाबांजवळ शिरडीस जे जन्मभर राहिले त्यांना देखील बाबांच्या जातीचा थांग पत्ता लागला नाहीं. 'सर्वाभूतीं समभाव' ही त्यांची सहज वृत्ति होती. खरोखरच साधुसंत लौकिक हृष्टचा एखाद्या जातींत जन्मले तरी ते कुठल्याही विशिष्ट जातीचे नसतात. त्यांची जात सांगायचीच तर ती भक्तांची जात होय. तुकाराम म्हणतात —

माझिया जातीचे मज भेटो कोणी । आवडीची धणी फेडावया ॥

(माझ्या आवडीची धणी, म्हणजे पूर्णता, होऱ्यासाठीं माझिया जातीचे कोणी तरी मला भेटो.) या ठिकाणीं तुकारामवोवांना स्वतःची वैश्य-कुण्डी जात अभिप्रेत नमून भक्तांची जात अभिप्रेत आहे. या हृष्टींनें संतांचे यथार्थ वर्णन ज्ञानोवांनी केले आहे.

हें विश्वचि माझें घर : ऐसी मति ज्याची स्थिर ।

किबहुना चराचर । आपणचि जाहला ॥

ज्या प्रमाणे ज्ञाड कोणी लावलें हें न पाहतां त्याचीं फळे किती गोड आहेत, हें आपण पाहतो, त्या प्रमाणे साधु कोणत्या जातीचा हें न पाहतां त्याचा गोड उपदेश आपण पहावा.

कबीर सांगतात -

(दोहा) जाति न पूछो साधुकी, पूछि लीजिये ज्ञान ।
मोल करो तलबारका, पडा रहन दो म्यान ॥

औरंगाबाद जिल्ह्यांतील धूप खेड्याचा पाटील चांदभाई याच्या घरच्या वरातीबरोबर वावा प्रथम शिरडीस आले. याला आधींची एक घटना कारण झाली. एकदा चांदभाईचा घोडा हरवला. दोन महिने जिकडे तिकडे शोध चालला होता. शोधतां शोधतां पाटील चांदभाई बराच लांब आला. तिथें अंव्याच्या झाडाखाली वावा वसलेले होते. तेच पाटलाला म्हणाले, ‘अरे, इकडे ये. वैस, चिलीम पिऊन जा’. मग दोलतां बोलतां बाबांनीच विचारले “तुझ्या खाकेतले हें खोगीर कसले ?” चांदभाईने हकीगत सांगताच वावा म्हणाले, “अरे तो बघ, पलिकडच्या कुंपणा आढ आहे.” पाटील जाऊन पाहतो तों तिथें घोडा सांपडला.

(ओढी) चांद पाटील विस्मित झाला । मनी म्हणे अवलिया भेटला ।
पर नाही या कृत्याला । समनव ह्याला म्हणून नये ॥

पुढे चांदभाईच्या आग्रहावरून वावा त्याच्या घरी गेले, व नंतर वराती-बरोबर शिरडीस आले. वावाच्या चरित्राचीं बीजेच जणू या घटनेत आहेत. कारण वावा शिरडीस आले ते वाजत गाजत स्वतंत्रपणे आले नाहीत, तर एका घोळव्यावरोबर गुपचूप आले. त्यांनी राहाण्यासाठीं जी जागा निवडली ती त्या वेळची (इ. स. १८५४ ची) शिरडी म्हणजे अत्यंत घाणेरडी जागा. कारण

‘अरतिर्जनसंसदि’, म्हणून ‘विविकतदेशसेवित्वम् !’ (भ. गो. १३१०)
बहु एकांतावरी प्रीति । जया जनपदाची खंती । (जा. १३६१)

तुकोबाराय म्हणतात -

(अभंग) वृक्षबल्ल आम्हां सोयरी वनचरें । पक्षिही सुस्वरें आळवीती ।
येणे सुखे रुचे एकांताचा वास । नाहीं गुण दोष अंगा येत ॥

वावा शिरडीस आल्यावर तिथले वैष्णव साधु गंगागीर यांनी वावांना वैष्णव म्हणूनच ओळखलें, व शिरडींतल्या खंडोबाचे पुजारी म्हाळसापांती यांनी वावांना पाहिल्यावरोबर “आवो साईबाबा” असे म्हणून त्यांचे स्वागत केले. तेंच ‘साईबाबा’ हें नांव पुढे रुढ झालें. साईबाबा स्वतःला ‘अनल हक्क’ म्हणजे ‘मीच परमेश्वर’ असे कधींहि म्हणत नसत. तर ‘यादे हक्क’ म्हणजे परमेश्वराची याद किंवा स्मरण करणारा एक वंदा (सेवक) असे म्हणत. परंतु परभातम्याची ‘कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुम्’ अशी शक्ति साईबाबांपाशी असल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव अनेकांनी अनेक प्रसंगी घेतल्यामुळे सर्व लोक त्यांना परमेश्वरच मानीत.

अर्थात् जसा परमेश्वर अरूप व अनाम, तसे साई खरोखर होते. महणून साईबाबा-विषयी आपली भावना अशीच असली पाहिजे.

(ओवी) साधुसंताचें नांव गांव । कशास हवी ती उठाठेव ।
अरूप अनाम ईश्वर भाव । त्यांचे विषयी असावा ॥

तात्पर्य असें की -

(आर्या) सद्गुर साईबाबा शिरडी खेदास जाहले प्राप्त ।
कोठुनि केव्हां आले कळणे अत्यंत हें दुरापास्त ॥

साईबाबा शिरडीस आल्यानंतर भिक्षावृत्तीने राहात व एका निववृक्षाखाली समाधिसुखांत पहुऱ्हलेले असल. तरी गांवांतील उनाढ मुळे व ट्वाळ लोक त्यांना शिव्या देत व दगड भारीत. वावांना ते वेडा फकीर म्हणत. खरोखरीच वा फकीर देवासाठी वेडा झालेला, देवपिमा, होता.

बाबा तासन् तास लेंडीवागेत जाऊन वसत. ही लेंडीवाग म्हणजे फड्या निवडुंगाने जंगल हेतें. तिथें कोणीहि जाण्यामध्ये धजत नसत. असलींच तर हिंन खापदें तिथें असावयाचीं. वावामाव तेथें एकटेच त्या जंगलांत जाऊन येत. अर्थात् त्यांची योगसाधना त्या निविड अरण्यांत एकांतात चाले. एन्हीं उधडपणे त्यांनी कोणत्याहि देवाची पूजा केली नाहीं, व कुठलाच ग्रंथ वाचला नाहीं.

'सदा स्वरूपनुसंधान । हेंचि साधूचे मुख्य लक्षण ।'

या समर्थोक्तीप्रभाणे निर्गुण-निराकार परब्रह्माशीं ते नेहमीं समस्स झालेले असत. अर्थात् इतर कांहीं करण्याचें त्यांना प्रयोजनाच उरले नाहीं.

पद

(चाल - वसंती वधुन मेनकेला)

ताल धुमाळी

स्वरूपीं जे का समरसले । कमकिर्म, विकर्म, तयांसी
कांहिच नच उरले ॥४०॥

जप तप नेम धर्म सारा । यज्ञपग्ही नित्यनैमित्तिक
ब्रह्मपदी धारा ॥१॥

जयांची समटटी भूती । 'जगदेव हरिहरिरेव
जगत्' हा निश्चय चित्तौ ॥२॥

अर्थात् वावांची त्यावेळची स्थिति

फाटके तुटके नेसतो रे । मन भानेल तेथें बसतो रे ।
वेड्या पिशापरि दिसतो रे । परि ब्रह्मांड गिळुनी असतो रे ॥

या पदांत वर्णन केल्याप्रभाणे होती.

सा. ली. २

त्या निवृक्षाच्या खालीं बाबा बसलेले असतांना एकदा म्हणाले, 'अरे ही फार पवित्र जागा आहे. इथें जमिनीत पीराची तुरबत (समाधि) आहे' बाबांच्या परवानगीने खणून पाहिल्यावर खरोखरच दगडविटांनी बांधलेली एक कबर सापडली. 'ही माझ्या बडिलांची, म्हणजे गुरुंची' असे बाबानी सांगितले.

साईनाथांच्या वास्तव्यामुळे निवृक्षाजद्धील उकिरडा स्वच्छ होऊन तेथें सुंदर बाग त्यांच्याच श्रमामुळे फुलली. या बागेसाठी साईनाथ पाणी आणीत असतानाच गंगानीर महाराजांनी त्यांना पाहिले व ओळखले. कांहीं दिवसांनंतर बाबांच्या भक्तांनी त्यांना एका तीन खणी जागेंत नेले व तेथें बाबा शेवटपर्यंत होते. परंतु निवृक्षाखालीं जो अग्नि बाबांनी चेतविला होता तोच या नवीन जागेंत आणण्यांत आला. हाच अग्नि आज शंभर वर्षाचे वर जागृत आहे. बाबांची प्रसिद्ध 'धूनी' ती हीच. त्यांतील रक्षा म्हणजेच बाबांची प्रसिद्ध 'उदी'. हिची हकीकत पुढे येणारच आहे. अगदी प्रारंभीच्या काळांत बाबा रोगांवर औपधोपचार करीत, पण नंतर 'उदी' हेच त्यांचे एकमेव रामबाण औषध झाले.

बाबा नवीन जागेंत राहावयास गेले तरी निवृक्षाचे महत्व कायमव राहिले, कारण तिथें बसून त्यांनी आपल्या सद्गुरुंच्या साक्षिध्यांत कित्येक वर्ष उपासना केली असे खंडोवाने भक्तांना दृष्टांत देऊन दाखविले. म्हणून –

(ओव्या)

जैसा अश्वत्थ वा औंदुबर | तैसाचि बाबांसि तो निव तरुवर |
प्रीति फार त्या निबावर | अति आदर तयाचा ||
म्हाळसापति आदि करून | जुने शिरडीचे ग्रामस्थ जन |
बाबांच्या गुरुंचे हॅं समाधिस्थान | म्हणूनि वंदन त्या करिती ||

साईबाबा शिरडीस येऊन राहिल्यानंतर थोड्याच वर्षात ज्या चमत्कार-पूर्ण घटना घडल्या त्यांवरून बाबा हे एक अलौकिक शक्तीचे महात्मा, योगी व अवलिया आहेत अशी लोकांची खात्री झाली. लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्यांच्या दर्शनासाठी लोटू लागल्या. प्रत्येक जण म्हणून लागला –

(चाल -बालमुरे)

जाऊ चला शिरडी ग्रामा | पाहुनि येऊं साईमहिमा ||धु०||
सुखदुख अपुले जाउनि सांगूं | आशीर्वाद तयांचे मांगूं |
साईच्या त्या पावन धामा ||१||

'अहो, कमल कलिका फुलली आहे, तिच्यांतील मंकरंद सेवन करण्यासाठी इकडे या' असे अमरांना बोलवावे कां लागतें?

ज्ञानोवा म्हणतात -

जैसी कमलकलिका जालेपणे । हृदयांचिया मकरंदातें राखौ नेणे ।
दे राया रंका पारणे । आमोदाचें ॥ (ज्ञाने. १०१२७.)

या प्रभाणे लोक जमूळ लागल व त्या वरोवर शिरडीचे भाग्यही उदयास आले, गंजलेल्या लोखंडाचेहि परिमाच्या स्पर्शानि सोने व्हावें तशीच शिरडीची पूर्वीची अवकला जाऊन तेथे एक गजवजलेले क्षेत्र बनले.

पद (वसंत -एकताल)

शिरडिग्रामि साईनाथ । लावतांच पाय तेथ । झाले तें पुण्यक्षेत्र ॥५०॥
संत जिथे देव दिथे । पावन तीं जणु तीर्थे । सहवासे धणभरांत ॥१॥

त्या तिथल्या भूमीना कणन् कण वावांच्या वास्तव्यानें पुनीत झाला आहे,
त्या भूमीतून अणी कांहीं दिव्य गवती वाहेग येत आहे (कीं जी आपण पाहूं
शकत नाहीं, पण अनभवू शकतो) कीं त्यामुळे नास्तिकांची सुद्धा पाऊले शिरडी
क्षेत्राकडे बढतात. माई 'भवतप्रिय' आहेत याचा प्रत्यय पदोपदीं येतो.

झणोवा (गा. वि.)

जेव्हां पासुन साइ हे शिरडिला येऊनियां राहिले ।
तेव्हां पासुनि पुण्यक्षेत्र तिजला सारे म्हणू लागले ।
रेणू रेणुमधून शब्द उठतो त्या तेथल्या धूलिचा ।
'नाभीं नाभीं' असा अजूनहि तिथे बाबांचिया बोलिचा ॥१॥

म्हणून कवी म्हणतात :-

झणोक (वागेशी -क्षपताल)

कलीमाजि जे जाहले संत श्रेष्ठ । तयांमाजि निःशंक साई वरिष्ठ ॥
पद्धीं ठेवुनी नम्र सप्रेम माथा । नमस्कार त्या साइनाथा समर्था ॥

(गाऊन झाल्यावर हा झणोक प्रस्तुत साईकीर्तन सप्ताहभर रोज श्रोत्याना
म्हणण्यास सांगावा.)

असे हे साईवादा शिरडीला आल्यानंतर तिथल्या लोकांना धन्यता वाटली
व त्यांच्या तोंडातून उद्गार निघाले कीं -

धन्य दिवस आजी डोळियां लाधला ।
आनंद देविला धरणी वरी ॥

श्रीरामदास व त्यांची शिकवण

महाराष्ट्रांत महाराष्ट्र धर्माचा उदय होऊन मोंगलांच्या जाचांतून त्यांची सुटका होण्यापूर्वी जें संतमंडळ उद्भूत झाले व कै. रानडे यांच्या मताप्रमाणे ज्या संत मंडळाने राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचे बीजारोपण करण्यासाठी जमीन तथार केली, त्यांत श्रीसमर्थ रामदास हे अग्रेसर होते. कै. रानडे यांनी 'मराठांच्या इतिहासांत' वर्णिलेल्या संतमालिकेत श्रीसमर्थाचा उल्लेख जरी प्रामुख्यानें करण्यांत आलिला असला तरी त्या वेळीं त्यांच्या संबंधाने सध्या उपलब्ध असलेली माहिती अप्रसिद्ध असल्यामुळे न्यायमूर्तीना समर्थाच्या कृतीचे व योग्यतेचे यथास्थित शब्दचित्र रेखाटणे शक्य झाले नाहीं. तथापि महाराष्ट्रांत महाराष्ट्र धर्माचा प्रसार करून मराठांना राष्ट्रीय वैभव प्राप्त करून देण्याच्चा उद्योग करण्यांत समर्थ रामदास हे प्रमुख होते. या उद्योगाचे सर्वच श्रेय समर्थाना न देतां त्याचा कांहीं वाटा इतर संतांच्या पदरीहि घातलेला आहे. प्रस्थात महाराष्ट्र इतिहास संशोधक कै. रा. रा. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनी माजी 'ग्रंथमाला' मासिकांत रामदासांवर एक विस्तृत निवंध लिहिला व त्यांत महाराष्ट्र धर्माची महाराष्ट्रांत स्थापना करण्याचे सर्व श्रेय एकटचा रामदासांनाच देणे योग्य आहे असे लिहिले. रा. राजवाडे यांचा हा गंभीर व विचाराहून निवंध वाचून धुळव्याचे प्रसिद्ध वकील रा. शंकरराव देव यांना रामदासासंबंधी खरी व विश्वसनीय माहिती शोधून काढण्याची स्फूर्ति झाली. त्यानी गेल्या कित्येक वर्षांत जे शोध केले व तदनुसार जे ग्रंथ प्रसिद्ध केले, त्यावरून रा. राजवाडे यांचे विद्यानास विजेष वळकटी मिळाली. कै. राजवाडे यांचे भत कै. रानडे यांनी मोठ्या संतोषाने मान्य केले असते. कारण उपलब्ध झालेल्या माहितीचा व साधनांचा घिककार आणि विषयासि करण्याच्या भानगडीत रानडे पडले नसते. समर्थांचे खरे स्वहंप जाणण्याचे कामीं ते पूर्ण यशस्वी झाले नाहीत. याला कारण योग्य माहितीचा अभाव हे होय. समर्थाच्या चरित्राचे सर्व धारे सुव्यवस्थित रीतीने उकलणे अद्यापही शक्य नाहीं. तथापि गेल्या कांहीं वर्षांत समर्थाच्या चरित्रावर प्रकाश पाडणारी पुष्कळ नवीन माहिती उपलब्ध झालेली आहे. समर्थांचे सर्वांगपरिपूर्ण असे चरित्र लिहितां येण्याजोरीं साधने मिळालेली नाहीत. सध्या उपलब्ध झालेल्या पण अजून अप्रकाशित असलेल्या ऐतिहासिक पुराव्यांवरून असे सिद्ध झाले आहे कीं शिवाजीराजे बाल संभाजीला घेऊन औरंगजेबाच्या बंदिखान्यांतून जे निस्टूले ते अनेक ठिकाणच्या मठ महंतांच्या सहाय्यानें दक्षिणेत महाराष्ट्रांत येऊ शकले. असे मठ १५० च्या वर होते. यांत समर्थांची संघटनाशक्ती दिसून येते. हे मठ महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय व नैतिक उन्नती करितां तथार केले होते. समर्थांच्या या कामीं खुद शिवाजीमहाराजांनी सहाय्य केले होते. समर्थांची व शिवाजी

महाराजांची प्रथम भेट शके १५६९ मध्ये झाली. त्यावेळी शिवरायांचे वय सुमारे १६२० वर्षांचे होते. या प्रथम भेटीनंतर लबकरच उभयतांमध्ये गुरु-शिष्यांचे नाते सुल झाले. समर्थांच्या विवेकपूर्ण उपदेशामुळे शिवाजीच्या हातून स्वराज्यस्थापनेचे काम पार पडले. शिवाजी समर्थांच्या सेवेस नेहमी तत्पर असत. समर्थांचे वर्तन सर्वथा निःस्पृहपणाचे असे. चाफ्ठास श्रीरामांचे देवालय वांधण्यावे कामीहि समर्थांनी शिवाजीची मदत घेतली नाही. समर्थांनी सामान्य भिक्षेवरच आपल्या शिष्याकरवीं ते देवालय वांधविले. समर्थांच्या निःस्पृहते-बद्दल आणखी असे सांगता येईल कीं शिवरायांनी समर्थांस ११००० होन अर्पण केले. ते समर्थांनी ब्राह्मणांस वाटून दिले. अनेक लोकांकडून समर्थांना अनेक देण्या येत असत पण त्यांती स्वतःसाठीं कधीहि स्वीकार केला नाही. समर्थ दिसप्यांत सर्वसाधारण वावळट दिसत. त्यांची वृत्ती सौम्य व भूदृ दिसे. परंतु वस्तुतः ते मोठे सावध, इंद्रियनिप्रही, करारी व कडक प्रकृतीचे पुरुष होते. त्यांचे अंतरंग जाणणे फार कठीण असे. त्यांची शिष्यवर्गावर मोठी जरब असे. त्यांच्या सांप्रदायाची शिस्तहि फार चोख अमून ती कडकपणे पाळली जात असे. त्यांनी जागोजागी ठेकलेले महंत थोर योग्यतेचे होते, व ते आपले काम योग्य प्रकारे करीत. महंतांनी समर्थांची गांठ निदान ११ वर्षांच्या आंत घ्यावी असा दंडक असे. त्यांच्यातील संवाद गुप्त ठेवण्यांत येत असत. हे संवाद गुप्त राज्यपणासाठीं ते गुहांतून घेतले जात असत. या गुप्त स्थानांपैकी हेळवाक हे एक व शिवधर हैं दुसरे असे. रामदासी वाड्यप्रसमुद्रांत नित्य पोहणारे कै. शंकरराव देव यांचे मत होतें कीं समर्थांच्या चरित्राची कांहीं अंगे गुप्त असत्यामुळे ती कधीकाळीं उघडकीस येतील कीं नाहीं त्यावद्दल शंका वाटते. तरीपण समर्थांच्या चरित्राची स्पष्ट रूपरेखा रेखाटण्याइतकी सामग्री रा. कै. देव यांच्या प्रयत्नामुळे सध्या प्रसिद्ध झालेली आहे. कै. देवांचे ग्रंथ प्रसिद्ध होण्यामुर्वी समर्थांची बखरीवजा अशी ४।५ चरित्रे प्रसिद्ध झालेली आहेत. त्यांत हनुमंत स्वामीनी. लिहिलेली बखर विशेष प्रसिद्ध आहे. या बखरीवजा चरित्रांत गवाळपणा, अतिशयोक्ति, भ्रामक विधानें हीं भरलेली आहेत. पण त्यांत सत्यांश बराच आहे. स्वतः कै. देव यांनी समर्थांची आणखी दोन चरित्रे प्रसिद्ध केली आहेत. त्यांत भीमस्वामी नामक समर्थ-शिष्यांने वर्णलेले चरित्र असून तें पुष्टकल विश्वसनीय व ऐतिहासिक दृष्ट्या विशेष भहस्त्रवाचे आहे. स्वतः कै. देवांनी प्रसिद्ध केलेले 'श्रीसमर्थप्रताप' व 'समर्थांसंबंधी पवव्यवहारादि कागदपत्रे' हे ग्रंथांची समर्थचरित्रावर चांगलाच प्रकाश पाडतात.

मोगलाईत औरंगाबाद जिल्ह्यांत, आंबड परगण्यांत, जांब गांवीं सदाचारी ईश्वरभक्त कुळकर्णी सूर्यांजीपंत यांच्या पोटी समर्थांचा जन्म झाला. सूर्यांजी पंतांची भार्या राणूबाई हीच समर्थांची मातोश्री. समर्थांचा जन्म शके १५३५-

साली ज्ञाला. गंगाधरण्त हे समर्थाचे बडील बंधू. हेही परम भाविक व भगवत् भक्त होते. समर्थ त्यांचा उल्लेख 'श्रेष्ठ' या शब्दांनी करीत असत. समर्थाचे बडील त्यांच्या जन्मानंतर लवकर वारल्यामुळे गृहप्रपञ्चाचा सर्व भार त्यांची मातोश्री व ज्येष्ठ बंधू यांजवर पडला. या कुटुंबाची गृहस्थिति फार चांगली होती. समर्थाचे घराण्यांत १२ गांवचे कुलकर्णीपण होते. तसेच त्यांची वत्तन वाढीहि वरीच मोठी होती. ते सुखवस्तु पांढरे पेशांत मोडणारे होते. समर्थ ऊर्फे नारायण याची वृत्ति बालपणापासून विरक्त वतली होती. महाराष्ट्रात त्यांची भक्तिमार्गाचा अतिरेक ज्ञात्याने बहुतेक सुखवस्तु लोकांना वेदान्ती अगर भक्तिमार्गी बनण्याची सहज सवय जडलेली होती. त्यांना खाण्यापिण्याची ददात नसेल त्यांनी देव-देवतार्चन, कथा-कीर्तन वर्गेरे प्रकारांनी आपली कालक्रमण करावी असा सामान्यतः प्रचार पडलेला होता. समर्थाच्या कुटुंबातहि हा प्रचार शिरलेला होता. समर्थाच्या घरांतील सर्वच माणसे भक्तिमार्गाचे अनुचर वतले होते. या परिस्थितीचा संस्कार नारायणावरहि झालाच. नारायणाची बुद्धिमत्ता अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाची होती. जिकडे त्यांची वृत्ति वळेल ते कार्य उत्कट-उत्तान स्वरूपास नेऊन पोचवावयाचे असा त्यांचा सहज स्वभाव बनणे अपरिहार्य होते. समर्थाची तंद्री भक्तिमार्गाचे मुख्य घ्येय जे 'संसारत्याग व मोक्षमार्गनिःशासी परमार्थाचे ग्रहण' याकडे लागली. यामुळे संसार करण्याचा त्यांस साहजिकच कंठाळा आला. ईश्वररचितन व ईश्वराचा शोध याच कामी त्यांची मती गुणली. त्यांच्या भक्तिभावाच्या उत्तान स्वरूपास मर्यादित वारण्याचा त्यांच्या आईंने व बंधूनें प्रयत्न केला. पण त्यांचे लक्ष ईश्वरी चित्तनापासून ढळलें नाहीं. तत्कालीन पद्धती प्रमाणे थोडे बहुत शिक्षण झाले. त्यांच्या प्रत्येक कृतींत व वागणुकींत लोकोत्तरण्या दिसून यावयाचा. सत्पुरुष जसे भगवत्साक्षात्कारी होऊन जगदुद्धार करिते झाले तसे आपणहि करावे असे नारायण याला वाढू लागले. त्यांचे लग्न वयाच्या १२ वर्षी होत असतांनाच लग्नमंडपातून ते पळाले. इतक्या लहात वयात नारायणास उपरति होणें ही गोष्ट असामान्य आहे. तैलबुद्धीच्या, तेजस्वी च करारी पुरुषांच्या भावना अल्पवयांत देखील अत्यंत उत्कट व दृढ असतात. सृष्टीतील अनेक थोर पुरुषांच्या डोक्यांत एखादी कल्पना संचारली कीं लागलीच ती तेथें दृढ होऊन तदनुसार कृति होण्यास विलंब लागत नाहीं. "संसार मिथ्या आहे, त्याचा त्याग करून परमार्थ साधन करणे यांतच नरदेहाचे सार्थक आहे" ही भावना नारायणाच्या मतोभूमीत दृढतर झाल्यामुळे त्यास सहज लग्नसोहळ्याचा त्याग करता आला. तो पळत सुटला, लोक त्याच्यामागे लागले, त्यानें नदीतीर गांठले, डोहांत उडी घेतली, व पैलतीराला गेले. ७ दिवस अन्नपाणी वर्ज्य करून श्रीरामाची प्रार्थना केली. ते टांकळीत गेले, तेथें १२ वर्षे पुरुषचरण करून योगिक सामर्थ्य संपादन केले. त्या नंतर १२ वर्षे तीर्थाटिन म्हणजे सर्वभरतखंडभर

प्रवास केला. तीर्थटिनाचा काळ जेव्हा संपला तेव्हा नारायणाचे वय ३६ वर्षांचे होते. त्यानंतर शके १५६६ च्या सुमारास नारायण चाफळकोन्यांत येऊन राहिला. तेव्हे दासबोध ग्रंथ निर्माण करून समर्थ रामदासस्वामी या नांवाने प्रसिद्धि पावून अनेक ठिकाणी मारुती व मठ यांची स्थापना करण्यांत आणि लोकसंग्रह करण्याचे कार्य त्यांने सुमारे तीन तपे पर्यंत केले.

समर्थांचा तीर्थटिनाचा काळ हा त्यांच्या आयुप्यांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. या कालांतील अनुभवावर त्यांच्या पुढील आयुष्यक्रमाची भव्य व टोलेजंग इमारत उभी आहे. त्यांच्या हातून पुढे जे मोठे राष्ट्रोद्धाराचे कार्य झाले तें एहूवी झाले नसते. समर्थ टांकळी येथे पुरण्यकरण करून योगिक सामर्थ्य संपादन करिते झाले, तेव्हा स्वतः प्रमाणे भगवन्खंडांतील जनतेलाहि परमार्थप्रवण करून जीवन्मुक्त करण्याच्या दृष्टीने ते प्रेतित आले. याच हेतूने त्यांनी तीर्थटिनास प्रारंभ केला. यावरी राज्याच्या भाराम्बाली जनता इतकी वांकून गेलेली होती की, व्यक्तित्व जिवंत राहील की नाहीं याविपयी संशय वाढू लागला होता. समाजरचना विस्कलित झाल्यामुळे, धर्मचे अधिष्ठान नाहीसे होत जाऊन जनता पण बनली होती. मदगुणांचा न्हास व दुरुणांचा सुळसुळाट चालू होता. सर्व समाजात वजवजपुरी माजून राहिली होती. हिंदुसमाजाची धर्मदृष्ट्या, राजकीय दृष्ट्या, नैतिक दृष्ट्या, फार निकृष्ट अवस्था झालेली होती. सामाज्यजन अव्याला महाग झाले होते. पतिव्रतेचे पातिव्रत्य टिकणे मुळिक झाले होते. ह्या दुस्थितीचे चित्र समर्थांनी आपल्या दासबोधात यथास्थित रेखाटले आहे. समाजाची दुर्दशा पाहून समर्थ खिन्ह झाले. त्यांचा उत्साह भंग झाला, त्यांना औदासीन्य आले. 'उदासीन हा काळ कोणे न कंठे' या वृत्तीचे ते झाले. त्या काळाला अनुलक्षण त्यांच्या तोंडांतून हे शब्द वाहिर पडले. ज्या समाजाची दुर्दशा होत चाललेली आहे त्याला मोक्षाचा उपदेश करून काय फायदा? तो मोक्ष पण झालेली जनता कसा मिळवू शकणार? जेथें घटकोघटकी अधर्मचिरण होत आहे तेथें धर्मस्थापना तरी कणी होणार? यामुळे समर्थांचे अंतःकरण उढिग्न झाले. अशा जनतेचा उद्धार करणे दुस्तर आहे. 'समर्थप्रताप' या ग्रंथांत असा उल्लेख आहे की तीर्थटिन करीत असतांना वैराग्याचा अतिरेक होऊन त्यांनी आपला देह हिमालय कुऱ्डांत झोकून दिला. पण त्यावेळीं रामभूने त्यांना वांचविले, व त्यांना परत पाठविले. त्यांचे मन पुने स्थिर झाले. त्यांनी पुन्हा भरतखंडाच्या अंतर्भागी प्रवेश करून ते चाफळ खोन्यांत येऊन लोकोद्धाराचे कार्य कोणत्या रीतीने करावे याचा विचार करून लागले. तत्कालीन जनतेचे ऐहिक कल्याण साधल्या शिवाय त्यांचे पारमार्थिक कल्याण साधतां येणार नाहीं असे त्यांना आढळून आले. काय करावयाचे याचा निर्णय व निष्पत्य त्याच्या मनाशी उरल्यावर मग त्यांनी पुढे मठस्थापना व लोकसंग्रह इत्यादि अचाट व्याप सुरु केले.

महाराष्ट्रांत असलेल्या अनेक संताना महाराष्ट्राच्या तत्कालीन स्थिती-बद्दल तळमळ वाटत होती. नुसंत्या मानसिक तळमळीने स्थिति कणी बदलेल? ती स्थिति बदलण्यासाठी कांहीं तरी योग्य प्रयत्न केले पाहिजेत. असा प्रयत्न करण्याची कल्पना एकटचा समर्थाच्याच मनांत आली व त्याप्रमाणे त्यानी प्रयत्न करून त्यांत यशाहि मिळाले. इतर संतांची प्रवृत्ति अखेरपर्यंत निवृत्तिपर राहिली. रामदासांनी मात्र कालखंडाकडे नजर टाकली. त्यांनी प्रवृत्ति व निवृत्ति वा दोहोंची सांगड घालून महाराष्ट्र धर्म, नांवाची एक विशिष्ट शिकवण तत्कालीन जनतेस शिकविली. शिवाजी सारख्या पराक्रमी क्षत्रियाची त्यांस जोड मिळाल्या. मुळे ती शिकवण फलदूपहि झाली. चाफळखोन्यांतच आपल्या आयुष्याचा बहुतेक काल घालविला व तेथूनच त्यांनी आपल्या अवाढव्य उद्योगाची सर्व सूते घालविली. सह्याद्रीचा टापू कृष्णानंदीचा तीर व त्या कांठचा प्रदेश अनुकूल असावा असे दिसते. तसे नसते तर समर्थांनी आपल्या वास्तव्याकरितां तो निवडला. नसता. समर्थांची जन्मभूमि पाहिली तर या प्रदेशापासून दूर आहे. समर्थांनी भारतांतील इतर प्रदेशाहि पाहिले होते. भग महाराष्ट्रांतील हे दोन प्रदेशाच कांनिवडावेत? त्यांनी हे दोन प्रदेश आपल्या कार्याचे मुख्य क्षेत्र बनविलें. त्या प्रदेशाच्या अंगी खरोखरीच कांहीं तरी अपूर्व नैसर्गिक साधारण्य असले पाहिजे. रा. राजवाडे यांनी हा प्रदेश निवडण्याचे कारण आपल्या रामदासावरील निवंधात असे दिले आहे की. रामदासांच्या निल्पणाचा मुख्य कटाक्ष महाराष्ट्रावर सर्वसंवेदित दिसतो. महाराष्ट्राचा बहुतेक भाग म्लेच्छ संस्कृतीने भिन्नून गेला होता. बाकी उरलेला महाराष्ट्रदेश त्याला अनुलक्षून समर्थांनी आपला उपदेश सांगितला आहे. परमार्थाची मुख्य साधने जीं नीति, धर्म, राज्य, त्यांना मूर्तस्वरूप धारण करून अवतीर्ण होण्याला हा महाराष्ट्रदेशाच तेवढा त्या वेळी पक्का झाला होता. या विशिष्ट भागांत स्वधर्म व स्वराज्य यांची जाणीव उत्पन्न झाल्यास त्याच्यासाठी उद्योग करणारे पुरुष व त्यास लागणारे सामर्थ्य तेथें अस्तित्वांत होते. सरदार, जहागिरदार हे स्वधर्म व स्वदेश यांची व्यक्त आणि अव्यक्त रूपांने चाड बाळणारे होते. त्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाल्यास स्वराज्यस्थापनेचे कार्य त्यांच्या हातून होण्याचा संभव दिसत होता. थोडीबहुत तरी राजकीयसत्ता, सैन्य, संपत्ति, ल्यांचेपाशी होती. या साधनांच्या सहाय्यानें समर्थसारख्यांचा उपदेश अमलांत आणणे शक्य होते. महाराष्ट्रांत आल्यावर समर्थांनी अलौकिक कुत्ये केली. शिष्यसांप्रदाय बाढविला. मारुतीची अकरा ठिकाणी स्थापना केली. मारुती व राम यांच्या उपासना जागोजाग सुरु करविल्या. या परिसरांत फार ठिकाणी मारुतीची स्थापना करून चाफळ या गांवीं शके १५७१ मध्ये त्यांनी श्रीराममूर्तीची स्थापना केली आणि तेव्हां पासून याच ठिकाणी २५।३० वर्षे ते रहात असत. या ठिकाणी त्यांनी शिष्यसमुदाय व लोकसंग्रह करण्यास मुख्यात

केली 'सामर्थ्य आहे चलवलोच' ही उक्ति कृतीत त्यांनी उतरविली. चाफळ हे चलवलोच केंद्रस्थान आले. तेथून त्यांनी ११०० महंत अथवा शिष्य भरतखंडांत पसरू विले होते. भारतखंडांत वहुतेक प्रमुख भागात त्यांनी आपल्या सांप्रदायाचे मठ स्थापन केले होते. समर्थांची प्रकृती वलकट व शारीर गौर वर्णाश्री असून दररोज वीस पंचवीस मैल चालून येण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या अंगी होते. ते मितभाषणी असत. ज्यास्त सहवास झाल्यास त्या माणसाशी सलगीने बोलत. भोजनापेक्षा कलाहार त्यांना आवडे. उपासांने काया बृश करणे त्याना मान्य नव्हते. भोजनोत्तर तांबूल खक्षण करीत. भोलाराम या लङ्घिवाळ शिष्याकडे विडा कुटून देण्याचे काम असे. रात्रीं क्वचितच झोप घेत. मर्व महंत झोपल्यावर समर्थ ढोंगराची वाट घरीत. ढोंगडीवर ते झोपत असत. मिठ्ठासन घालून बसत. सतत एके ठिकाणी राहणे नसे. स्वजनांची ऐहिक व पारमार्थिक उत्तिकशी होईल याचा ते एक-मारखा विचार करीत. "देशकाळ वर्तमाने । आपण चिताग्रस्त होती मने । म्हणती कैसी वांचतील जने । कैसी द्राघ्याणे राहतील ॥" या उतान्यावरून समर्थ कोणते कायं करीत असत, व ते गिती विकट व किती महत्वाचे होते हे यावरून दिसून येते. शिवाजी महाराजांच्या आग्रहावरून ते परलोस (सज्जन-गडास) रहावयास आले. तेथे श्रीरामचंद्राचे देवालय बांधून उपासना सुरु केली. त्यांचा वहुतेक वेळ परमार्थाचा उपदेश करण्यांत जाई. राष्ट्रप्रपंचाची घडी नीट वसविल्यानंतर ते मोक्षधर्माचा उपदेश करू लागले. आपल्या शिकवणीचा प्रसार आपल्या महतांकडून भारतभर ते करू लागले. शिवाजी महाराज त्यांना सज्जन-गडावर वरचेवर भेटत असत. शिवाजी महाराज यांच्या इच्छेवरून त्यानी आपल्या पश्चात् आपला सांप्रदाय दीर्घकाळ टिकावा म्हणून चाफळ व इतर ठिकाणीं देवालयास उत्पन्न संपादन करून ठेवले. कै. देव यांनी शिवाजी महाराजांचे पत्र या बाबतीबद्दल प्रसिद्ध केले आहे. त्यावरून शिवाजी व समर्थ यांचा परस्पर संबंध कणा प्रकारचा होता हे कोणासही कळून येईल. श्रीसमर्थांनी शिवाजी महाराज यांना जे लिहिले होते त्याचा उल्लेख या पत्रांत दिसून येतो. 'तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून धर्मस्थापना, देव ब्राह्मणांची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करणे व त्यांचे पालन रक्षण करावे, हे ब्रत संपादून त्यांत परमार्थ करावा. तुम्ही जे भर्ती धराल तें श्री सिद्धीस पाववील.' शिवरायाने ३३ गांवे, ४१९ विधे जमीन एक कुरण व १२१ खंडी धान्य इतके दिल्याचा या पत्रांत उल्लेख आहे. या पक्षावरून असे स्पष्ट दिसून येते कीं समर्थांनी शिवाजी महाराजांस स्वराज्य स्थापनेचा कानमंत्र सांगितला. समर्थांची महाराजांबोरोबरचे वर्तन फारच निःस्पृहपणाचे होते. रामस्थापना चाफळला केल्यावर समर्थ तेथें रहात नसत. ते गिरिगळ्हरीच रहात. साधुसंताप्रमाणे सांप्रदायामुळे प्राप्त होणारे भोग त्यांनी कधीच उपभोगिले नाहीत. त्यांच्या चरित्राचे खरे रहस्य व थोरवी त्यांच्या

या वर्तनातच आहे: समर्थ सज्जनगडावर राहू लागल्यावर थोड्याच वर्षांनी (शके १६०२) शिवाजी राजे कैलासवासी झाले, समर्थांस अतिशय दुःख झाले. संभाजी राजे समर्थाच्या भेटीस आले होते. शके १६०३ मध्ये समर्थांहि वैकुंठवासी झाले. समर्थांचे पडणारे दडपण संभाजीराजांवरचे नष्ट झाले. शिवाजीने उभारलेल्या स्वराज्याच्या भव्य इमारतीस बरेच धबके वसले. समर्थांनी आपल्या सांप्रदायाच्या द्वाराने महाराष्ट्रांत महाराष्ट्र धर्माची (नीति-धर्म-राजकारण) स्थापना करून महाराष्ट्रीय लोकांमध्ये जी कर्तव्यबुद्धि जागृत केली होती, तिची पाळेमुळे महाराष्ट्र समाजांत खोलवर जाऊन पोहोचलेलीं असल्यामुळे सदर धक्क्यांती ती इमारत ढासळून पडली नाही.

(अपूर्ण)

—अ. गं. दे.

श्रीब्रह्मचैतन्य (गोदवलेकर) महाराजांची बोधवचने

(श्रीब्रह्मचैतन्य महाराज हे एक महान् रामभक्त होऊन येले. त्यांचे समग्र जीवन राममय झाले होते. राममूर्ति म्हणजे महाराजांना समुण रामच वाढत. असे त्या रामाशी त्यांचा नित्य संवाद चाले, व रामही त्यांच्याबरोबर हसे व रडे. महाराजांचा परिचय यापुढील अंकांत सादर करू. येथे त्यांची कांहीं बोधवचने देत आहोत. त्यावरून महाराजांचे 'सहज बोलणे हित उपदेश' प्रत्ययास येईल.

— संपादक.)

भगवंत सगुणांत असतांना रावणाची व दुर्योधनाची बुद्धि पालटूं शकले नाहीत. सगुण अवतारानें वासना किंवा बुद्धि पालटण्याचे कार्य होऊं शकत नाही. सद्बुद्धि उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य फक्त भगवंताच्या नामांतच आहे.

X X X

बिळांतल्या सर्पाला बाहेर काढण्याकरिता असा उपाय पाहिजे कीं तो त्यांचेपर्यंत पोऱ्यान त्याला तेथें राहणे अशक्य करील. बाहेरून आरडा ओरडा करून किंवा काढी मारून भागणार नाहीं. पण विषारी धूर किंवा आधणाचें पाणी सोडले कीं सर्प बाहेर येतो. त्याप्रमाणे आपण जोरानें नाम घेतले कीं विकल्पांना असहा होऊन ते बाहेर पडतात.

X X X

जग काय म्हणेल म्हणून वागणे याचे नांव व्यवहार, आणि भगवंत काय म्हणेल म्हणून वागणे याचे नांव परमार्थ.

X X X

सत्पुरुष कांहीं विद्वान् नसतात. अति विद्वान् मनुष्य कोणी सत्पुरुष झालेला ऐकिवांत नाहीं. कोणी आठव्या वर्षीच धरांतून निघून जातो, कोणी लग्नांतून एळून जातो, कोणाला लिहायला-वाचायलाही येत नाहीं. असे पुरुष सत्पुरुष झालेले आढळतात.

X X X

संतांनी लिहिलेले (सागितलेले) ग्रंथ त्यांच्या मूल्युपत्तासारखे होत. आपले मुलगे चांगले वागतील अशी ज्या बापाला खाद्यी वाटेल तो मूल्युपत्त कशाला लिहील ? तशी ज्याला खाद्यी नसते तोच नाइलजानें मूल्युपत्त लिहितो. त्याचप्रमाणे संतांनी हौसेने, किंवा विद्वत्ता दाखविण्यासाठी, ग्रंथ लिहिले नाहीत. जड जीवांचे कल्याण व्हावें या तळमळीने ग्रंथ लिहिले.

X X X

आपण दरवर्षी भगवंताचा जन्म साजरा करतो, कारण मागच्या वर्षी केला हें आपण विसरतो. खरें म्हणजे आपण भगवंताचा वाढदिवस केला पाहिजे.

भगवंत काळ होता, आज आहे व उच्चां राहणारच. म्हणून स्थाचा खरा वाढिविद्यु
होऊ जकतो.

X X X

भगवंताला चार हात कां? दोन हात दुष्टांच्या संहारासाठीं व दोन
भक्तांना आळिगान देण्यासाठी.

X X X

नोळमीत जाणारा व न जाणारा यांच्यात कांहींतरी फरक दिसला पाहिजे.
तोळमीत जाणाऱ्याच्या शरीरावर थोडातरी पीछ दिसायला हवा. तसेच जो
मृक्षिक करतो त्याच्या वृत्तींत थोडातरी फरक पडला पाहिजे.

X X X

ताजी जिल्ह्यां कल्पनेने खाण्यापेक्षां शिळ्याचा जिल्हबीचा तुकडा प्रत्यक्ष
खाण्यांन जास्त आनंद असतो. बुद्धीचा आनंद हा उपाधीचा व कल्पनेचा आनंद
आहे. भगवंताचा आनंद उपाधिरहित आहे. रोज अगदीं पांचव मिनिटे भगवंताकीं
अनन्य व्हायला शिका. अशा त्या पांच मिनिटांचा आनंद शांभरवर्षे नुसते जगून
मिळूनार नाही. साखरेच्या गोडपणावहूल तासन् तास बोलत बसण्यापेक्षां एक
चिमुटभर माखर तोंडात टाकली असतां जसा खरा आनंद मिळतो, तसेच येथे
आहे.

X X X

स्टेशनवर पेहु चांगले मिळतात, म्हणून एकजण गाडींतून उतरला. तो
पेहु खाण्याच्या नादीं किती लागेल? तर, गाडी न चुकण्याइतका. त्याप्रमाणे
आनंदाच्या आड येणाऱ्या गोष्टीच्यामाणे लागणे वरोबर नाहीं. आनंद जोडणाऱ्या
गोष्टी आपण करू या.

X X X

कुळ्याचे तोंडांत हाड असतांना स्वतःच्या तोंडांतील रक्त तो चघळीत
असतो. त्यांतील कांहीं रक्त जमिनीवर पडून कमी होत असते. त्याप्रमाणे
विषयांत आनंद मानल्याने खरा आनंद कमी होतो, कारण त्याचे जागीं नश्वर
आनंद खरा मानला जातो.

X X X

बाल्यावर स्त्रीला गरोदरपणाच्या कष्टांचा विसर पडून अपत्य-
दर्शनांत आनंद होतो. त्याप्रमाणे परमात्म्याच्या दर्शनाच्या आनंद साधनांचे कष्ट
विसरायला लावतो. त्या आनंदाची कल्पना आपल्याला आज येणार नाहीं.
जे लोक देह विसरले त्यांनाच त्याची कल्पना येईल.

उत्तररामचरितातील श्रीराम

डॉ. ना. अ. देशपांडे, एम्. ए., पौ. एच. डी.

आत्मीकि—रामायणावर आधारलेली कमीत कमी १४ नाटके संस्कृत इंद्र आहेत. त्यात भवभूतीने लिहिलेल्या ‘उत्तररामचरित’ या नाटकाने नव्हे त्यात प्राप्त करून घेतले आहे. रामाच्या उत्तर आयुष्यातील हकीकित या नाटकात भवभूतीने चिनित केली असत्यामुळे त्याला त्याने ‘उत्तररामचरित’ इंद्र यथार्थ नाव दिले आहे. हे नाटक केवळ त्यातील काव्यमय भाषेमुळे किंव तिनान कास्यामुळे उत्कृष्ट ठरले आहे असे नव्हे, तर त्यातील स्वभाव-चित्रणही उक्त नावांमध्ये आहे. त्यातील रामाचे स्वभाव-चित्रण ‘रामचरित’ हे कसे अनन्य-नशारण आहे हे स्पष्टपणे दाखविते.

रामाच्या स्वभावातील वैशिष्ट्याचे निरनिराळाचा छोटचा-मोठचा प्रसंगांनी भवभूतीने दाखविली आहेत. पहिल्या अंकातील एक साधाच प्रसंग, राम-सीता उमदेल आहेत, कंचुकी प्रवेश करून ‘रामभद्र’ अशी रामाला हाक मारून यथकतो. गमराजाला आपण ‘महाराज’ असे न म्हणता ‘रामभद्र’ असे म्हटले म्हणून तो ओऱाळतो. लगालीच राम त्याला म्हणतो—“आपण मला ‘रामभद्र’ म्हणणेच येण्य आहे.” वृद्ध माणसांविषयी रामाला बाटणारा आदर हा त्याचा स्वभावच शहे.

ऋगीविषयीचा त्याचा आदर असाच व्यक्त होतो, तो म्हणतो—“असामान्य झणी वोल्वात तेच खरे ठरते. सामान्य सज्जन शब्दांच्या अर्थाचा विचार करून अद्योजना करतात, पण ऋगीचे तसे नाही. ते योजतील त्या शब्दांमागून अर्थ घेवत जातो.”

आपले व सीतेचे लग्न झाले त्याला उद्देशून राम म्हणतो—“जनकाचे धग्ने व रघुचे धराणे यांचा संवंध कोणाला आवडणार नाही? कारण हा नव्हे वसिष्ठांनी घडवून आणला. या लग्नात कन्यादान त्यांनीच केले, व सीतेचा भूत म्हणून स्वीकारही त्यांनीच केला!” वसिष्ठांविषयीचा आदर अशा प्रकारे मुळत करून रामाने आपल्या मनाचा मोठेपणाच सिद्ध केला आहे.

आपल्या मातांविषयी—केवळ कौसल्येविषयीच नव्हे, त्याला पराकाष्ठेचे प्रेम वाढे. आपल्या विवाहाच्या वेळचे चित्र पाहताना तो अगदी सहज उद्गारतो—“आमचे वडील त्यावेळेला जिवंत होते, नुकतेच आमचे लग्न झाले होतें, आणि आमची काळजी करायला आमच्या मातुश्री होत्या, त्यामुळे आम्हाला कशाचीच मिकीर नव्हती. गेले ते दिवस!”

त्याने गृहस्थधर्मचि पालन उत्तम तळेने केले, संसारात् सुखदुःखे अटक भसतात, हे ध्रुव चालावयाचे असते, हे सत्य तो अगदी सहज सांगतो. तो आदर्श पती होता. सीतेविषयी त्याचा प्रेमादर दाखविणारे अनेक प्रसंग भव. भूतीने योजिले आहेत. सीतेला अग्निशुद्धीची गरजच नाही, कारण ती तीर्थोदक-प्रमाण किंवा अग्नीप्रमाणे शुद्ध आहे, असे म्हणून तिच्याविषयी जो लोकापवाद आहे, तो किंवा निरर्थक आहे हे रामाने सुचविले आहे. सीतेवर त्याचे कमालीचे प्रेम आहे. सीतेचा स्पर्श म्हणजे अमृत आहे, ती साक्षात् गृहलक्ष्मी आहे, तिचे दैवत डोरुशांमा आनंद देते, तिचा स्पर्श म्हणजे चंदनाचा दाट, थंड लेपच आहे, संर्वाचन आहे. अशी रामाची भावना आहे. तिच्या विरहाने त्याची झोप उडून दाने. हव्याळा कधीही भरूत न येणारी खोल जखम होते, 'मला मुलगे आहेत, पण मी बनाथ आहें' असे उड्गार सीतेने काढल्यावर राम म्हणतो - 'हे मी पेच, यक्को कारण भाजे हृदय बजाचे आहे.' तिच्यावरील रामाचे प्रेम स्वाभाविक दीव. हे भवभूतीने कुणाच्या तोडून वदविले आहे. लवाला पाहिल्याबरोबर त्याचा एकदम त्याच्याविषयी प्रेम वाटू लागते, आनंद होतो, पण या आनंदाचे कारण मात्र भावृत नाही. 'प्रेमाला काही कारण लागत नाही' हे केवळ सामान्यत तच्च नाही. तर ते रामचरिताचे रहस्य आहे.

केवळ सीतेवरच त्याचे प्रेम होते असे नाही, तर जटायु, मारुती अशा जप्ती ज्यांती त्याळा निरपेक्ष साहृ केले आहे, त्यांच्याविषयीसुद्धा रामाला दृश्य प्रेम वाटते. जटायुने आपल्यासाठी प्राणत्याग केला याची आठवण झाल्यावरोवर नां मळूदित अंतकरणाने म्हणतो- "आपल्यासारखे सज्जन एकदाच जन्मावा देणान." मालतीविषयी आपला प्रेमभाव व्यक्त करतांना राम म्हणतो— "याचा पराक्रमाने केवळ आम्हीच नव्हे, तर तिन्ही लोक धन्य झाले आहेत!"

गजा हा लोकांचा पिता आहे, त्याने लोकांच्या इच्छेला मान दिल राहिजे. ही गोष्ट राम कधीही विसरत नाही. तो म्हणतो—"लोकाराधनासाठी, प्रेम, दया, यांच्यासारख्या गुणांचाच काय, पण प्रत्यक्ष सीतेचाही त्याग करूनच्या प्रसंग आला तरीही मला वाईट वाटणार नाहीं." तो लोकांना सांगतो— "मालतीवरी सीतेने राहणे योग्य नाही असे तुम्हांला वाटल्यामुळे मी निर्जन अस्थान निला एकटीला सोडून दिले, व या गोष्टीचा खेदही केला नाहीं." मौती शुद्ध आहे अशी खाही गंगा, पृथ्वी या देवतांनी दिली असतानाही तो लोकांचा कोळ मागतो.

कर्तव्यनिष्ठ, नम्र अमा पुत्र, निष्ठावान् प्रेमळ पती, आदर्श गृहस्थ, कृतज्ञ धनी. लोकाराधनासाठी स्वतःच्या सुखाला तिलांजली देणारा कर्तव्यकठोर राजा असे श्रीगमवग्निताचे विविध पैलू उत्तर राम-चरितात विसून येतात. रामाने लवाचे

जे वर्णन केले आहे, ते वास्तविक रामाळाच्या लागू पडते. राम म्हणतो - “जगाला मुक्त करण्यासाठीं अवतार घेतलेला हा जण धनुषेद आहे, वेद-रक्षण करण्यासाठी शरीर धारण केलेला हा जण धावव्रमंच आहे. हा गर्व शक्तीचा साठा आहे, सर्व गुणांचा समुच्चय आहे, आणि जगातील पुण्यकृत्यांचा हा जण संचयच आहे !”

उत्तररामचरितांतील सुविचार

- १) स्तेहश्च निमित्तसव्यपेक्षण्च इति विप्रतिष्ठिष्ठमेतत् ।
- २) वज्ञादपि कठोराणि मृद्गनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तरणां चेतांसि को हि विजातुमर्हति ॥
- ३) सतां सद्भिः सङ्गः कथमपि हि पुण्येन भवति ।
- ४) गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च क्षयः ।
- ५) तीर्थोदिकं च वल्लिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।
- ६) नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा ।
मूर्धनि स्थितिर्न चरणैरवताढनानि ॥
- ७) सर्वमतिमालं दोषाय ।
- ८) जगज्जीर्णरिणं भवति च कलव्रद्युपरमे ।
- ९) सत्सङ्गजानि निधनान्यपि तारथन्ति ।
- १०) सन्तापकारिणो बन्धुजनविप्रयोगा भवन्ति ।

गांधीजी आणि रामनाम

श्रीसाईवावंप्रमाणेच गांधीजी हे धर्मतीत होते. रामनाम सतत त्याच्या मुख्यात वा हृदयात असे. म्हणून तेंच नाम अंतकाळीही अगदीं सहजपणानें त्याच्या तोडून वाहेर पडले. 'अते मतिः सा गतिः' हें वचन प्रसिद्ध आहे. त्या वचनाप्रमाणे गांधीजींच्या आत्म्याला उत्तम गतीच मिळाली असेल यांत संशय नाहीं.

रामनाम हा हिंदू समाजाला प्राप्त झालेला महान् मंत्र आहे. पण गांधीजी नुस्ते तोडानें रामनाम घेत वसले नाहीत. त्यांनी रामनाम आचरणात आणण्याचा प्रयत्न केला. गांधीजी हे आधुनिक काळांतील रामनामाचे महान् पुरस्कर्त होत. परंतु गांधीजींचा राम हा दाशरथी रामापेक्षां व्यापक होता.

स्वतः समर्थनीच म्हटले आहे कों –

राम दशरथाचा भुत कालचा । अनंत युगींचा आत्मराम ॥

किंवदुना वेदांत 'राम' हें नाम 'रमविणारा' या अर्थी परमात्मतस्वाला उद्देशून बोपरले आहे. अर्थात् दाशरथी रामाला ज्या रामाचें नाम देण्यांत आले तो सद्बोचा अंतर्यामीं असणारा आत्मराम. गांधीजी या निर्गुण रामाचे भक्त होते, म्हणूनच ते रामावरोबर रहीम किंवा ईश्वरावरोबर अल्ला हें नाम तितक्याच प्रेमानें घेत. कवीर देखील निर्गुण रामाचेच भक्त. निर्गुण निराकार असे जें परब्रह्म त्यालाच कवीर 'राम' म्हणतो. कवीर सांगतात 'निर्गुण राम जप हुं रे भाई.'

गांधीजींची प्रार्थना म्हणजे माणुसकीची हांक होती. आत्मशुद्धि करण्यासाठी घातलेली ती एक हांक होती, आत्मपरीक्षणासाठी ठोकलेली ती एक आरोळी होती. गांधीजी म्हणत, "शरीराला जशी अन्नाची जरुरी असते तशी आत्म्याला प्रार्थनेची जरुरी आहे."

परमेश्वराचें नाम किती शुद्ध भावनेने ध्यावयाचें असते हें सांगत असतांना गांधीजी म्हणाले होते, "परमेश्वराची पूजा तुम्ही कशाही प्रकारे करा किंवा कोणत्याही भाषेत करा. ती करतांना तुमचे मन शुद्ध असले म्हणजे ती त्याला पोहोंचल्याशिवाय राहात नाहीं.

"राम आणि रहीम हीं दोन्ही नावें मी एकाच वेळीं घेतलीं तर माझ्या श्राणाला मुकावें लागेल अशी मला कोणी धमकी दिली तरी मी हसतमुखानें मरायला तयार होईल."

गांधीजी आपल्या प्रार्थनेच्या वेळी वेद, गीता, कुरण, वायवल, झांदा-अवेस्ता अशा अनेक धर्मग्रंथांतील वचने म्हणून घेत. या सगळचा धर्मात ज्या

जिवंवे वर्णन केले आहे त्याचीं नांवे निरनिराळीं असली तरी 'घटघटमें रहो नमाव' असा तो अंतर्यामी ईश्वर एकच आहे, असा प्रत्यक्ष अनुभव गांधीजी देत असत. त्याची आवडती 'रामधृत' तर प्रसिद्ध आहे:

रघुपति राघव राजराम । पतीत पावन सीताराम ॥

ईश्वर अल्ला तेरे नाम । सबको सन्मति दे भगवान् ॥

शिरडीसही हीच रामधृत रोज सकाळ-दुपार लावली जाते. इनकी पर्से एकदेवासि पाहे' या समर्थ उक्ती प्रभाणे गांधीजी म्हणतात, "अल्ला हे भक्तव" ही गर्जना इतकी थोर आहे कीं यादून अधिक थोर घोषणा अजून दिनांश व्यावयाची आहे. परमेश्वरच काय तो थोर आहे असा या घोषणे चा इवं आहे. ही घोषणा अरवी भावेत आहे म्हणूनच हिच्यावर आक्षेप घ्यावयाचा की काय? ही घोषणा हिंदुस्थानांतील हिंदूच्या कानाला जशी कडू लागते तशी की जगाच्या पाठीवरील इतर कोणत्याही देशांतील लोकांच्या कानांना कडू लागत नाही. सत् श्री अकाल ही सुदृढा अशाच प्रकारची घोषणा आहे. कोणाही किला किवा मुसलमानाला ही घोषणा करायला काय हरकत आहे? या घोषणेचा इवं ग्रसा आहे कीं, आहे असा काय तो परमेश्वरच आहे—दुसरा कोणीच नाही."

रामभक्त गांधीजी हे किंती व्यापक मनाचे होते हें यावरून कळून येईल. श्रीमाईवादा देखील रामभक्त होते. म्हणूनच ते रामनवमीचा उत्सव अतिशय श्रीरामाने व धाटाने करीत. आतां तर लाख लाख माणसे या उत्सवासाठीं शिरडीस मेतात. त्या साईभक्तांना गांधीजींच्या रामाचे महत्त्व यावरून कळून येईल. माईवादा आणि गांधीजी यांसारखे पुण्यात्मे व महात्मे वारंवार जन्मास येऊन माणसां-माणसांगील प्रेम व वंधुभाव जागृत ठेवीत असतात. नाहींतर एकमेकाचे लचके तोडणाऱ्या कुल्यांप्रभाणे मानव जातीची स्थिती होईल.

रामनामाचा महिमा

भावार्थ रामायणांतील दोन हृदयस्पर्शी प्रसंग

वाल्मीकी रामायणात नसलेले कांहीं प्रसंग एकनाथमहाराजांनी आपल्या भावार्थरामायणात घालून रामचरित्मात्री गोडी आणखीनच खुलविली अहे. आधींच नाथरायांची मधुर वाणी व कर्यविषय रामकथा. या सुरेख संगमामुळे भावार्थरामायण ग्रंथ अत्यंत सुरस झाला आहे.

पहिला प्रसंग असा—रावणाचा वध झाल्यावर रामचंद्रांनी विभीषणाने राज्याभिषेक केला, व ही वार्ता रावणाच्या बंदीत असलेल्या सीतेस कळविण्यास रामचंद्रांनी हनुमंतास आज्ञा केली. केवढी आनंदाची ही कामगिरी ! म्हणून नळ, नीळ, सुग्रीव, जांबुवंत इत्यादि वानरवीरांनीहि हनुमंतावरोवर जाणाची इच्छा दर्शविली. रामाने अनुज्ञा दिल्यावर सगळेजण अशोकवनांत गेले. तिंव्या सीता घट्टीस पडल्यावर सर्वांनी अत्यंत वात्सल्यप्रेमानंते तिला लोटांगण घातले. सीतेने प्रथम हनुमंतास उचलून प्रेमालिंगन दिले.

महार्णवांतून बालक । सुटोनियां एकाएक ।
 मातेसी भेटतां आवश्यक । सप्रेम देख आलिंगी ॥
 तेवीं पुत्रस्नेह हनुमंता । आलिंगिता जनकदुहिता ।
 आनंद दाटला चित्ता । सप्रेमता सद्गदित ॥
 प्रेमाश्रू करोनि जाण । हनुमंतासीं अभिधिचन ।
 जानकी ये करोनि पूर्ण । अमृतहस्ते कुरवाळी ॥

मग सगळे वानरवीर म्हणाले, “चला, आतां आपण सीतामाईचा जयजद्धकार करीत त्यांना प्रभूकडे नेऊँ.” परंतु हनुमंत हें ऐकून विचार करीत सत्त्व राहिले. तें पाहून सगळे खबळले व म्हणाले, “हनुमंता, सीतामाईनी प्रभूंच्या प्रेमाखातर एवढे कष्ट सोसले. मग आतां त्यांना प्रभूकडे नेऊन भेट करविण्यावढल तुम्ही भुग्ध कां?” तें ऐकून —

तंव भावार्थचा भेऱ । जो आज्ञेचा किंकरु ।
 श्रीराम हृत्कमलमधुकरु । हनुमान बीरु विनवित ॥

मास्तीला शंका दाटली कीं सीतेला आणण्यावढल प्रभूंनी कांहीं आज्ञा केली नाहीं. फक्त कळवायला तेवढे सांगितले. तर आपण स्वतःच असें कर्मे करावें ? तो म्हणतो —

स्वमुखे श्रीरघुनाथ । बोलिला नाहीं इत्थंभूत ।
 अथवा नाहीं संकेत । ते जानकी येथ आणावी ॥

याकरितां साज्जे चित् । जाले अतिशये अमित ।
कांहीं योजेना निश्चितार्थ । राहिलों निवांत म्हणबोती ॥
न कळतां या अर्थासी । म्यां काय सांगावे तुम्हासी ।
म्हणोनि निवांत मानसी । तंव तुम्हासी कोध आला ॥

इये नाथांनी बहार केली आहे. हनुमंताचा भोळा भाव व मर्यादा पुरुषो-
तम रामबंद्राचे दांपत्यप्रेम नाथांनी जांबुवंताच्या तोडून फार चतुराईतें सुचविले
आहे. हनुमंताचे बोलणे ऐकून जांबुवंत आवेशाने म्हणतो, “हनुमता, तुम्ही सर्व
बाबतीत चतुर, बुद्धिमंतात वरिष्ठ, हे खरे. एण म्हीपुरुषांचे गुह्य तुम्हाला कसे
कळार? अहो, प्रभू स्वत. असे कसे सांगतील की ‘सीतेला आणून माझ्याशी
भेट करवा’? त्यांनी सूचकतेने सांगितले की ‘सीतेला हे वर्तमान कळवा’ यावरून
तुम्हीचे तें ओळखायला हवे होते. परंतु तुम्ही पडलांत ब्रह्मचारी. म्हणून हें
हस्य तुमच्या लक्षांत आले नाही.”

मग रामसीतेचे विवाहापासूनचे उत्कट प्रेम जांबुवंताने वर्णन केले व शेवटी
म्हणाला, “मारुतिराया, प्रभूच्या निरोपावरूनच त्यांची आत्यंतिक उत्कंठ तुमच्या
ध्यानीं यावयास पाहिजे होती.”

मारुतिरायांना तें पटले. खन्या बुद्धिवंताचा वित्य त्यांचेपाशीं होता-
शिदाय तो लोकशाही मानणारा होता. म्हणून —

ऐकूनि तें वचन । हनुमान घाली लोटांगण ।
तुम्हांहूनि अधिक ज्ञान । सर्वथा जाण मज नाही ॥
बहुतांच्या मनासी आले । तें मज सर्वथा मानले ।
उचित पाहिजे केले । तेंचि वहिले करावे ॥

हनुमंताने असे म्हटल्यावर —

हनुमंताचेनि वचने । हरिखलों वानरगणे ।
देत नामांचीं किरणे । रामांगने नेंके पाहती ॥

मग सुग्रीव पुढे झाला व सीतादेवीस लोटांगण घालून म्हणाला, “सीतामाई,
प्रभूच्या विरहाने तुमची अवस्था कशी झाली आहे पहा. प्रभूना तुमची अवस्था
कळल्यापासून अत्यंत दुःख होत आहे. एवढा विजय मिळविला तरी रामरायांना
तुमच्यावाचून सुख नाही.

ते म्हणतात —

‘माझे वियोगे गांजली । सीता अत्यंत कष्टली ।
अस्थिमात्र असे उरली । वेडी झाली मजलागी ॥’

रामचंद्राचे दुःख सांगून सुग्रीव पुढे म्हणाला -

"म्हणोनियां दुजपाशीं । वेगे पाठविले आम्हासी ।

विभीषण स्थापावा लंकेसी । आणि जानकीसी आणावें ॥"

तरी आणण आतां जोभिवंत वस्त्रे व अलंकार धालून आमचे वरोद्धर निघावें,

हें ऐकून सीता किंचित् हसून म्हणाली, "वा सुग्रीवा, तूं ही सूचना भोठच्या
प्रेमानें व आदरानेच केली आहेस, हे मी जाणते, परंतु -

श्रीरामेवीण ले अश्व । तें केवळ विष्णुभोजन ।

तांवूल तें रधिरपान । साचार जाण सुग्रीवा ॥

श्रीरामतेजाहून इतर । अलंकार जे रत्नाकार ।

शरीरीं केवळ ते भार । खदिरांगाहर तैसे ते ॥

अशी माझी स्थिति ज्ञाली आहे."

(सीतेच्या या बोलण्याला आधुनिक स्त्रीपुरुष हसतील. हा काळाचा प्रभाव
आहे. परंतु प्रभु रामचंद्राविषयीं सीतादेवीचे हे उद्गार आहेत, हें लक्षांत ठेवावें,
त्या दोन्ही भूमिका ज्यांता आकलन होतील त्यांनाच या शब्दांचे महत्त्व
पटेल. असो.)

प्रभूविषयीं आपल्या भावना सांगता सांगतां त्या उत्कट प्रेमागुळे सीतादेवींचा
कठ भरून आला व डोळ्यांतून अभ्रधारा सुरू झाल्या. तें इश्य पाहून
सुग्रीव म्हणाला, "माई, आपली राममय खवस्या मी जाणू शकलों नाहीं. तरी
मला क्षमा करा. आपली इच्छा असेल तज्ज्ञ आपण चला."

इतक्यांत विभीषण पालखी घेऊन तिथे आला व सीतादेवींना तींत वसण्याची
प्रार्थना करू लागला. परंतु सीतादेवी म्हणाल्या -

श्रीरामाची निजप्राप्ती । प्रवहृत्याची नलगे गती ।

परपारीं रघुपती । न भेटे निश्चितां कोणाही ॥

असे म्हणून सीतादेवी पायीं चालूं लागल्या. श्रीरामाच्या उत्कट स्मरणाने
आतां सीतादेवींचे सर्वांग पुलिकित होऊन त्यावर अष्ट सात्त्विक भाव फुलले,
वानरगण प्रभूंचा व सीतामाईचा जयजयकार करीत पुढे बालला होता.

प्रभूंच्या समीप आल्यावर सीतादेवींना अत्यानंद झाला.

नाथ लिहितात-

देखोनियां श्रीरामचरण । आले जानकीसी स्फुरण ।

वेळोवेळां बाहुस्फुरण । रोमांची पूर्ण उभविली गुढी ॥

अंतरी सुखोर्मी दाटली । ते बाह्य चिद्रत्ने प्रकट झाली ।
अंगीची कांचोळी उतटली । पताका वहिली अंडित ।
सुप्रसन्न सुख कमल । मुखचंद्र अति निर्भय ।
टवटबीत तनु सोज्जवळ । जनकबाळा सतेज ॥

सीतेची अवस्था इतकी पालटली कीं ती आतां कृष व निस्तेज न दिसतां
सतेज व आनंदी दिसू लागली. रामभय झालेली तनु अभिरामच दिसणार.
प्रभूना पाहतांच जानकीने लोटांगण धातले. परंतु विरहोत्कंठित प्रभूनी सीता-
देवींकडे निरखून पाहून तोंड फिरविले. या अनपेक्षित घटनेने सीतादेवींना परम
दुःख झाले, त्या सद्गद होऊन रहू लागल्या. वानरगणानाही आश्चर्याचा
धक्का वसला. इथे मारुतिरायांची भूमिका नाथांनी कझी रंगविली आहे पहा.
ते म्हणतात —

जो भक्तिसुखाचा सतगरू । भजन धर्मसी सद्गुरु ।
निश्चयाचा महालेण । धैर्य निर्धारु त्याचेनि ॥
प्रीतिप्रेमाचे आवेशीं । तीक्ष्ण उत्तरे श्रीरामासीं ।
बोलता झाला कुशलतेसी । जानकी पक्षासी घेऊनी ॥

जितेंद्रिय हनुमंतालाही सास्त्रिक क्रोध अनावर झाला व तो आपल्या
प्रभूंची निर्भत्सना करू लागला. रामचंद्रांना मारुतीच्या या संतापाचे अत्यंत
कौतुक घाटले. पण ते म्हणाले, “हनुमंता, अरे तू तर म्हणत होतास कीं सीता
माझ्या विषेगाने अत्यंत दुःखी, कृष व निस्तेज झाली आहे. पण ही तर सतेज
व आनंदी दिसते आहे. तेव्हां हिची विस्हावस्था खरी कीं खोटी असा संशय
मला येऊ लागला आहे.

सर्वज्ञ प्रभूंचे हें नाटक किती हृदयंगम आहे !

मारुती म्हणाला, “देवा भक्तिचिन्हें तुम्हाला ओळखतां येत नाहीत.
म्हणून तुम्ही असें म्हणतां.

पूर्वित्याहुनि अनारिसी । तुवां देखिली सुंदर वेशी ।
अनोळख भक्ति चिन्हासी । काय स्वामीसी म्हणावें ? ॥

प्रभू, तुमच्या भेटीच्या नुसत्या कल्यनासुखाने सीतामाई क्षणांत पालटली
आहे. प्रभू, तुमच्या दर्शनाच्या सुखाची तुम्हाला काय जाणीव? तें सुख भक्तांतीच
जाणावें.

चंद्रकिरणींची अमृतधार । स्वतां नेणे हिसकर ।
सेवूं जाणती चकोर । दर्शने अपार नांदत ॥

तुङ्गिया दर्शनाचे सुख । श्रीरामा तुज अनोळख ।
 भक्त जाणती सात्त्विक । जे नैछिक ब्रह्मद्वारी ॥
 तुज देखतां रघुनाथा । अष्टौभाव सात्त्विकता ।
 गुढी उभविली स्वानंदता । बाहेरी तस्वता ते आली ॥
 तेणे पुष्ट आली सीता । ते देखतांचि रघुनाथा ।
 विकल्प गमला तुङ्गया चित्ता । अंतरब्रता नेणसी ॥”

मारुतीचे हे भाषण ऐकून प्रभूचा संशय (अर्थात् नाटकी) पार गेला.
 त्यांनी प्रेमानें व आनंदाने सीतेचा अंगिकार केला.

(तुङ्गया नामाचा महिमा । तुज न कळे मेघश्यामा ।
 तुका म्हणे आम्हां । जन्म गोड यासाठी ॥)

मारुतीचे भक्तहृदय

पुढील प्रसंगाही नाथांनीच भावार्थरामायणांत वर्णिला आहे.

हनुमंत द्रोणागिरी उच्चलून लंकेकडे जात असतां अयोध्येवरून चालले होते. त्यांच्या हातांतल्या त्या प्रचंड द्रोणागिरीमुळे अयोध्येत एकदम अंधार पडला. अयोध्ये जबलच नंदिग्रामीं भरत राहात असून तो राम पाढुका सिहासनावर ठेवून रामाच्या नांवाने राज्यकारभार चालवीत असे. त्याला वाटलें की कुणी राखसच आकाशांतून चालला असून तो अयोध्येवर अंधार पाढीत आहे. म्हणून शेवूचा अचूक वेद्ध घेणारा रामनामांकित वाण भरताने आकाशांत सोडला. परंतु वाणाला कोणी दुष्ट-दुर्जन न दिसतां अखंड रामनाम घेत असलेला हनुमान दिसला. वाणाचे मन छिधा झाले. कारण या कपीवर चालून जावें तर याच्या रामनामसंदायुद्धे आपली सत्ता चालणार नाहीं, व न चालून जातां तसेच परत जावें तर स्वामी दंडील.

भरत श्रीरामाचा भक्त । कपी सप्रेम राम स्मरत ।
 माझ्या न चाले पुरुषार्थ । वाण विस्मित विचारी ॥

शेवटीं साधूचे पाय धरणे हाच अपायाचा उत्तम उपाय असें समजून वाण हनुमंताच्या पायाशीं गेला —

धरिलिया सज्जनांचे पाय । अपजय कधींच न होय ।
 स्वामीकार्य सिद्धोत्त जाय । न होई अपाय त्तेलोक्यां ॥

वाण मारुतीच्या पायाशीं येऊन त्यास ओढू लागला. वाणाचे हृदय मारुतीला समजलें व वाणाची ओढ ही रामाचीच ओढ आहे हें त्यानें ओळखिलें.

आता या वाणामागून जावें तर कार्यात विलंब होईल खरा, पण आपण अधिक वेगानें तो भरून काढूं, असा विचार करून मारुती वाण ओढील तिकडे जाऊ लागला. वाणानें विचार केला कीं याला स्वामींकडे न्यावें, मग अंतिम निर्णय काय तो स्वामी करतील. म्हणून वाणानें मारुतीस भरताकडे नेले. परंतु मारुती तिथें जाऊन पाहतो तों काय! भरताचें हृदय रामभक्तीने कोंदाटले होते एवढेचे नव्हे, तर—

नगरा ब्राह्म आराम । वृक्षधनी राम नाम ।

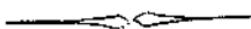
रामरूप सकळ द्रुम । प्लवंगम विस्मित ॥

दिशा दुमदुमती रामें । तूऱे कोंदली रामनामे ।

ब्रायु गर्जे रामनामे । व्योम रामें कोंदले ॥

त्या धन्य वातावरणांत मारुती भरताला भेटला तें धन्यतेचें समाधान घेऊन तो दुप्पट वेगानें निघाला व लवकरच लंकेस पोचला.

या अद्भुत प्रसंगामुळेचे रावणवधानांतर मारुतीने भरताची आठवण रामरायांना करून दिली व भरताचें अपार प्रेम वर्णन केले, पुढे प्रभु रामचंद्र किती उत्कंठेने जाऊन भरताला भेटले ही कथा सर्वश्रुत आहे.

ल
थां
तावः
कुं
हृषी
डळा.
नुमन
याचा
पट

रामनामाची व्यापकता

एप्रिल १९६८ च्या 'प्रसाद' मासिकात डॉ. न. न. साठे यांनी रामनामा-विषयी सुंदर विवेचन केले आहे. त्यांतील कांहीं महस्त्वाचीं स्थळे येथे देतां. रामाच्या सुंदर शरीरावरून हें नाव ठेवले खेले असे कालिदास म्हणतो :

राम इत्यभिरन्नेण ब्रुषा तस्य चोदितः ।

नामधेयं गुरुश्चके जगत्प्रथमभैरलम् ॥ (रघुबंश १०६७)

(त्या पुत्राच्या अत्यंत सुंदर शरीरामुळे जगांतील अत्यंत मंगल असें 'राम' हें नांव दित्याने (किंवा वसिष्ठगुरुने) त्याला ठेवले.)

अध्यात्मरामावणांत म्हटले आहे -

यस्मिन् रमन्ते मुनयः विद्याऽज्ञानविष्टवे ।

तं गुरुः प्राह रामेति, रमणाद्राम इत्यपि ॥ (बालकांड, सर्ग ४०)

(विद्येने अज्ञान नष्ट ज्ञात्यानंतर मुनिजन ज्यांत रमत अशा त्या बालकाला गुरुंनी 'राम' हे नांव ठेवले.)

यावरून रामाचे रमणीयत्व हें केवळ शारीरिक सौंदर्य नसून त्याच्या अंगच्या गुणांचे होतें. कारण मुनि व भक्त हे केवळ वाहासौंदर्याकिंडे आकृष्ट होणार नाहीत. त्यासाठी रामाचे रमणीयत्व किंवा दुसऱ्यांना रमविष्ण्याची शक्ति ही त्याच्या गुणांची व व्यक्तिमत्त्वाची मानली पाहिजे.

शिवपुराणांत असा उल्लेख आहे की जीलनिधि राजाच्या कन्येच्या स्वयं-वरांत नारदाची फजिती झाली. याला भगवान विष्णु जबाबदार आहेत असें कछल्यावर नारदाने त्यांना शाप दिला कीं तुम्हाला मनुष्यजनम घ्यावा लागेल व त्यांत स्त्रीविरहाचे दुःख अनुभवावें लागेल. तुलसीदासांनीही रामसीता वियोगाची उपपत्ति लावण्यासाठी याच कथेचा आधार घेतला आहे. या घटनेमुळे रामचरितांत अतोव कारण्य निर्माण झाले आहे, व तं दुःख धैर्यातील झेलणाऱ्या मर्यादापुरुषोत्तमाची धीरोदातता त्याच्या नामाशीं कायमची जोडली गेली आहे.

मध्युरा भक्ति करणारे भक्त म्हणजे 'रसिक' यांच्याविषयी असे म्हटले आहे कीं -

रमन्ते रसिकाः यस्मिन् दिव्यानेकगुणश्रये ।

स्वयं यद्रसते तेषु रामस्तेन प्रगुज्यते ॥

तुलसीदास सांगतात कीं 'राम' शब्दांतील दोन्ही वर्ण श्रेष्ठ आहेत. कारण त्यांतील र हा वर्ण सर्व वर्णांच्या भस्तकावर (रेफ् चिन्हाच्या रूपाने) छत्राप्रमाणे

शोभतो, तर दुसरा म् हा वर्ण (अनुस्वार रूपाने) त्यांच्यावर मुकुटमण्डप्रमाणे ज्ञालकत असतो. तुलसीदास पुढे सांगतात कीं रामनाम हें अंकाप्रमाणे व इतर साधने शून्यप्रमाणे आहेत. अंकानंतर शून्य आले तर किमत दसपट होते, पण मार्गे आले तर त्याळा कांहीच किमत नाहीं.

राम नामको अंक है, सब साधन हैं सून ।

अंक राख कछु हाथ नहि, अंक रहे दस गून ॥

तुलसीदासांचा सर्वात मोठा सिद्धान्त म्हणजे रामनाम हैं सगुणद्रव्य
(दाशरथी) रामापेक्षाही मोठे आहे.

वहा राम हैं नाम बड वरदात्मक वर दानी ।

सगुण रामाने विशिष्ट युगांत विशिष्ट लोकांचाच उढार केला व रक्षण केले. परंतु रामनाम हैं अनादि कालापासून भक्तजनांचा उढार करीत आले आहे व अनंत कालपर्यंत करीत राहील. शंकर, श्रुत, हनुमान्, शुक्र, नारद, सनकादीच्या मोठेपणाचें रहस्य त्यांच्या रामनामाच्या प्रेमांतच आहे.

सत्ययुगांत ध्यान, वेतांत यज्ञ व द्वापरांत पूजन करून भगवंताला प्रसन्न करतां येत असे. परंतु कलियुग हैं पापांचे आगर आहे. या युगांत ध्यान, यज्ञ व पूजन यथाविधि होऊं शकणार नाहीं. अशा वेळीं रामनामाचा कल्पवृक्ष लेकाना लाभलेला. आहे हैं भाग्यच होय. रामनाम हा कलियुगांत एकच आधार व साधन आहे -

नहि काले करप न भगति विवेकू ।

रामनाम अवलंबन एकू ॥

रामनाम मणिदीप धर जीह देहली द्वार ।

तुलसी भीतर बाहिरो जो चाहसि उजियार ॥

(तुलसीदास म्हणतात कीं वाबारे, तुला मन आणि वृद्धि या दोन्हीवर प्रकाश हवा असेल तर यांच्या मध्ये जीभरूपी असलेल्या उम्बरठाचावर रामनामरूपी रत्नदीप ठेव.)

नाम हैं व्यक्तीचे प्रतीक होय. व्यक्ती निघून गेल्यानंतरही नामरूपी प्रतीक मार्गे उरते, आणि भग त्या व्यक्तीच्या मोठेपणाचेंच ते प्रतीक वनते. नामाचे महत्त्व ते हेच.

ध्यान, यज्ञ, पूजाअर्ची व नामस्मरण हीं एकापेक्षा एक सोरीं अशीं साधने आहेत. नामाचे माहात्म्य नाम बदलले म्हणून कांही कमी जास्त होत नाहीं.

कारण तें माहात्म्य वस्तुतः त्या नामाचें-त्या विशिष्ट वर्णसमुच्चयाचें-नसून त्या नामधारकाचें असते. राम हें नांव तुळसीदासांपूर्वी निर्गुण ब्रह्माचें प्रतीक म्हणून कवीरानें स्वीकारले होतेच. कवीरांचा राम हा दाशरथी राम नव्हता.

स्वलनशील सामान्य जनांना मधुरोपासनेचा मार्ग घोक्याचा असतो. कारण त्यांतल्या 'लीला' चेंच अंदानुकरण भक्त करतात. उलट राम हा भयादि-पुरुषोत्तम असून, त्याचें कार्य राक्षसांचा संहार करून सद्भर्माची स्थापना करणे हे होय. म्हणून परधर्मीयांच्या जाचाला कंठाळलेल्या जनतेपुढे सद्भर्मविरोधकांचा नार्दनकाळ ठरलेल्या रामाचें चरित ठेवण्यांत तुळसीदासांनी व समर्थांनी मोठे औनित्य दाखविले आहे. संत जनतारभिमुख असतात. नाथ तर सगुणोपासना सांगतांना सामान्य लोकाशीं एकरूप झाले आहेत. खन्या लोकसेवकाचें हेच लक्षण होय. म्हणून परोपकारांत व जगदुद्धारकार्यात गढलेला रामभक्त जसें यामायण लिहील तसेच नाथांचे भावार्थरामायण झाले आहे.

श्रीसाईं मंदिर, भिवपुरी

लेखक : वा. आ. गुप्ते, दृस्टी.

मुंबईहून पुण्याकडे जाताना कर्जतच्या आधीं सुमारे पांच मैलावर भिवपुरी हैं स्टेशन लागतें. तिथे टाटाचा जो बीज कारखाना आहे तो स्टेशन पामुन वराच दूर एका डोंगरावर आहे. त्या कारखान्यासाठीच हैं स्टेशन उधड्यांत आले असले तरी आणखी एका कारणासाठीही त्याला महत्व प्राप्त झाले आहे.

भिवपुरी स्टेशनाच्या पूर्व वाजूस उक्कळ गांव आहे. तिथे श्री. केजवराव प्रधान यांची कांहीं भातजमीन व लहानसे घर होतें. रा. प्रधान हे नोकरी-निमित्त फिरतीवर असत. नाशिक, मनमाड, धोंड वरैरे भागांतही ते जात असत. त्या वेळीं श्रीसाईबाबांची कीर्ति त्यांच्या कानीं येत असे. परंतु असल्या गोटीवर ते विज्ञास ठेवीत नसत.

एकदां श्री. प्रधान यांचे एक स्नेही शिरडीस श्रीसाईबाबांकडे जात असतां त्यांनी अति आग्रह करून जवळजवळ बळजबरीनेच श्री. प्रधान यांना आपल्याबरोबर नेले. ते दोघे दोन दिवस शिरडीस राहिले. तेव्हां ‘चक्रुं सत्यम्’ असें बाबांना पाहिल्यावर श्री. प्रधान यांचे हृदयांतील अश्रद्धेची जागा पूर्ण अद्भुते घेतली, व ते बाबांचे निःसीम भक्त बनले. पुढे ते वारंवार, जेव्हां जेव्हां वेळ मिळेल तेव्हा तेव्हां, शिरडीस श्रीबाबांचे दर्शनास जाऊ लागले. प्रत्येक वेळेस ते बाबांना आपल्या घरी (भिवपुरीजवळ उक्कळ येथे) येण्याचा आग्रह करीत. असें चालले असतां बाबा एकदां रागानें त्यांना म्हणाले, “जा, हे तुझ्या घरीं ठेव, नि मी आलों असे समज.” असें म्हणून तिथेच पडलेली (कोणीतरी भक्तानें आणून दिलेली) आपली एक प्रतिमा त्यांना देऊन बाबांनी सांगितलें, “याच्यावर आपल्या गांवीच मंदिर बांध, व पुन्हा येथे येऊ नकोस. जा.” ही घटना १९१६ सालची आहे.

त्यानंतर एकदां श्री. प्रधान शिरडीस रेले असतां बाबांनी त्यांना चक्क हांकून लावले व वजावले कीं, “मी तुझे घरी आलों असतांना तू इथें कांवेस ? तुझे गांव हीच शिरडी आहे.”

बाबांनी आपली प्रतिमा दिली खरी, पण ‘तुझ्या घरीं मी आलों आहे’ या बाबांच्या शब्दांचा प्रत्यक्ष प्रत्यय श्री. प्रधानांना येत नव्हता. यासाठीं ते कांहींसे अस्वस्यचित्त असत. परंतु पुढे कांहीं दिवसांनी श्री. प्रधान यांनी आपल्या घरां जवळच एक मंदिर बोधले व तिथे बाबांनी दिलेल्या प्रतिमेची विधियुक्त स्थापना केली. मंदिरांत रोज पूजा-अर्चा व कांहीं उत्सवही होऊ लागले. येथील दातावरण

निरर्गरम्य असून मंदिराचे भोवती औदुंबर, बट, पिपळ व निव असे वृक्ष होते. वावांना 'एकान्ताची वहु प्रीति' तसेच हें स्थान होते. राळीच्या वेळीं तर तिकडे कृष्णाच फिरकत नसे. परंतु मध्यरात्र ज्ञाल्यावर देवळाचा दरवाजा उघडल्याचा आवाज येई, व देहधारी वावा मंदिरांतून वाहेर पडून त्या परिसरात फिरल गाहान. मधूनच ते एकाद्या वृक्षाखाली बसत. श्री. प्रधान व त्यांचे घरांतील मंडळी, तसेच त्यांच्याकडे येणारे पाहुणे, यांनी ही घटना अनेक वेळां पाहिली. पढाटे तीनचे मुमारास वावा परत मंदिरांत येत, व त्यावेळी दरवाजा लावून घेतल्याचा आवाज येई. या घटनेने मात्र श्रीवावा तेथें प्रत्यक्ष असल्याचा प्रत्यय श्री. प्रधानांना आला. आता ते तनमनवत वेळून वावांची सेवा करू लागले. चालते बोलते परव्रह्मच आपल्या घरीं आल्यावर माणसाला आणखी कली इच्छा राहणार? त्या परव्रह्माशीं एकरूप व्हावे एवढी एकज इच्छा त्याचे हृदयात वास करून असते.

श्री. प्रधान यांनी हजारों रूपये खर्च करून मंदिराचा गाभारा, प्रशस्त समाधृ. ओवरी, धर्मशाळा इत्यादि सर्व वांधले. १९१८ सालीं वावा समाधिस्थ झाले. परंतु श्री. प्रधान यांचे सुख अखंडच राहिले, कारण वावांचा अमर आत्मा आता त्याचे जवळच वावरत होता.

१९२६ सालीं श्री. प्रधान यांच्या मुलीचे लग्न दादरचे श्री. वा. आ. गुप्ते यांचे वरोवर झाले. श्री. गुप्ते हे मूळचेच भाविक होते. ते या संबंधामुळे निष्ठाकृत साईमंदिर क्षाले. मंदिराचे सेवेवृल त्यांना अतिशय आस्था वाटू लागली, व उत्सवादि कार्यात ते वटून भाग घेऊ लागले. श्री. गुप्ते यांनी आपल्या मित्र-मंडळींत या साईमंदिराचा प्रचार केल्यामुळे अनेक लोक वावांचे भक्त बनले. यामुळे इथे येणाऱ्या भक्तांची संस्थाही वाढू लागली. मंदिर जरी उक्ळू गांवांत असले तरी स्टेशनामुळे तें चिवपुरीचे साईमंदिर म्हणूनच प्रसिद्ध झाले.

१९३६ सालीं श्री. गुप्ते यांना शिरडीस जाण्याचा योग आला. तेथील भव्य समाधिमंदिर, पूजा-अर्चा—आरतीचा थाट, शेंकडो भक्तांची रोज़जी रहदारी व उत्सवादि प्रसंगी भारताच्या सर्वभागांतून हजारों भक्तांची येजा, इत्यादि गोप्ती पाहून श्री. गुप्ते भारावून गेले. श्रीवावांसमोर हात जोडून ते कळवळाचांने म्हणाले, वावा, तुमचे हे वैभव आम्हाला भिवपुरीस केव्हां दिसेल? तुम्ही करून घ्याल तेळांच तें होईल."

भक्तांचे हे गान्हांणे वावांनी एकले. कारण त्यापुढे भिवपुरी साईमंदिराचा सतत उल्काये होत गेला. १९३९ सालीं श्री. प्रधान साईपदीं विलीन झाले, व मंदिराची जवावदारी कै. प्रधान यांचे पुत्र व जावई यांचेवर आली. या मंडळीनी आपल्या मित्रांच्या सहकायांने त्याच वर्षी "श्रीसद्गुरुसाईनाथ सेवा संस्था"

स्थापन केली. तेव्हापासून आजतागायत या संस्थेच्या वतीने मंदिराची व्यवस्था चोक्यणे व पढतशीरपणे चालू आहे. हिदृस्थान कन्स्ट्रक्शन कंपनीचे अधिकारी श्री. जी. के. देशमुख व श्री. ए. वे. वाणी हे हल्ली अतिशय आस्थेने मंदिराचे कार्य करीत आहेत. शिवाय मंदिराच्या सात दृस्टींच्या यशाचा वांटाही फार मोठा आहे.

भिवपुरीच्या या राईमंदिराम अवेक नामवंत व अधिकारी व्यक्तीनी बेळोबेळी भेटी दिल्या अगून उपयुक्त मूळना केल्या आहेत व उदार हस्ताने अधिक मदतही केली आहे. त्यांची सांगूण यादी देत न वसतां त्यांच्या मदती-बद्दल संस्था त्यांस धन्यवाद देत आहे.

आज सर्व वावतीत (पूजा-अर्चा, धनी, उत्सव इत्यादि) भिवपुरीचे साई-मंदिर म्हणजे शिरडीचीच प्रतिकृति (अर्थात अत्यंत अल्प प्रमाणावर) झाली आहे - नव्हे, ती यावांनीच या भागांतील भवतांच्या सुखार्थ करून घेतली आहे. रामनवमी व समाधिदिन (दमरा) या दोन्ही प्रसंगी ह.भ.प. (प्रा.) व. दि. परचुरे हे नेमाने कीर्तनसेवा करीत असतात.

श्री साईबाबांचेच पाविल्य व भवतांची कळकळ इथें आहें. तरी या स्थानास साईभवतांनी व इतरांनीही अवश्य भेट देऊन स्वानुभव घ्यावा अशी प्रेमाची विनंति आहे.

साईंच्या पाऊलीं ठेवी माथा

अभंग

वृथा भूग्राभास नश्वर जे दिसे ।
पावलों आपैसे सरईपाशीं ॥ १ ॥

गर्व अहंतेसी केले समर्पण ।
साईंचे चरण हड केले ॥ २ ॥

ज्ञानसाधनार्थ केले अध्ययन ।
दाटे अभिमान मात्र देहीं ॥ ३ ॥

संतसंगतीचे लागले व्यसन ।
शिर्डीचे निधान गवसले ॥ ४ ॥

भूगोल खगोल विज्ञाने धुँडिलीं ।
तृप्तीची साळली दिसेचीना ॥ ५ ॥

महणोनियां आलों तुक्षिया पदांशीं ।
दूर संभ्रमासी ठेवोनियां ॥ ६ ॥

जाला साक्षात्कार उजछली दीठी ।
चरणांची मीठी सोडवेना ॥ ७ ॥

सौख्य शांती सारीं येथ स्थिरावलीं ।
भक्तांची माझली साईनाथ ॥ ८ ॥

रमापती वाही भावपुण्यांजली ।
साईंच्या पाऊलीं ठेवी माथा ॥ ९ ॥

- रमाकांत वि. सरमळकर

कलियुगांतील भाविकांचा लाडका भगवान

श्रीसाईराम

(पाठ्णा)

जो जो जो जो रे साईरामा । भक्तांच्या सुखधामा ॥ जो जो ॥ १० ॥
 येशी अवतरूनि पृथ्वीतला । देशी आश्रय सकला ॥ ” ॥ १ ॥
 जाणुनि अससी तूं भक्तमना । अंतरिच्या त्या खुणा ॥ ” ॥ २ ॥
 गाति भक्त तुझे तव नामा । हृदयि धरूनि तव प्रेमा ॥ ” ॥ ३ ॥
 ध्याती भक्त तुझे तुजलागी । सूर्ति बधुनि तव त्यागी ॥ ” ॥ ४ ॥
 धाउनि रक्षिसि तूं निजभक्ता । काळावरी तव सत्ता ॥ ” ॥ ५ ॥
 असतां भक्त सुखी, तूंहि सुखी । वर्ण कसें हें मुखीं ॥ ” ॥ ६ ॥
 विश्वचि अवघें हें, घर तूऱें । निर्मियलें निजकाजे ॥ ” ॥ ७ ॥
 प्राण्यावरही तूं, करिसि लळा । वर्ण किती सोहळा ॥ ” ॥ ८ ॥
 भाळसि भक्तिवरी भक्तांच्या । होसी स्वाधिन त्यांच्या ॥ ” ॥ ९ ॥
 धर्मातीत अशी तव भूति । त्रैलोक्यां तव कीर्ति ॥ ” ॥ १० ॥
 परम दयाळू तूं दयावना । वर्ण किती तव कवनर ॥ ” ॥ ११ ॥
 दास गातसे पाठ्णा । लववुनि भाथा चरणां ॥ ” ॥ १२ ॥

- शाम जुवळे

श्रद्धा आणि सबूरी यावर उभारलेले “मानवाचे मंदीर”

विश्वचि अवघे प्रशांतिचे घर
साईनाथ हे तेथिल ईश्वर ।

जनहिताच्या कल्पाणावर
दृष्टि खिळवुनी असति स्थावर ॥ १ ॥

प्रिसर्ग - निर्षित पार्श्वभूमिवर
सृष्टि रचियली अतिशय सुंदर ।
खेळ मांडुसी पृथिवतलावर
खेळ खेळती साई - रमावर ॥ २ ॥

प्रसन्नतेच्या आदितत्वावर
उमे असे हे विश्व चराचर ।
विविधतेचे पाहता अंतर
तिथे दिसतसे अभेद - बावर ॥ ३ ॥

देहधारि हा मानव तो तर
बुद्धिचाच जणु भरला सागर ।
अति मोलाची रत्ने भीतर
वसति म्हणुनि तो, धन्य खरोखर ॥ ४ ॥

सत्यप्रणीत त्या आनंदावर
जिवाशिवाचे विरते अंतर ।
श्रद्धा आणिक, सबूरी यांवर
उभारले ते शरीरचि मंदिर ॥ ५ ॥

- शाम जुवळे.

पद १ लें

महणा दाशरथी राम.

(कडाका-पंचक)

(शाहीर खाडिलकर कृत)

होतील पूर्ण काम । मन होईल निष्काम ।

महणा दाशरथी राम ॥ १ ॥

काम जात, क्रोध जात, लोभ जात ।

भोग जात, दंभ जात, धेता नाम

महणा दाशरथी राम ॥ २ ॥

दुःख जात, सौख्य येत, भीति जात ।

शांति येत, धेता नाम ।

महणा दाशरथी राम ॥ ३ ॥

पाप जले, मृत्यु फले, अहंकारभाव गले ।

धेता नाम ।

महणा दाशरथी राम ॥ ४ ॥

मायादंध तुटे, पूर्ण ज्ञान प्रगटे,

मन संसारास विटे । धेता नाम ।

महणा दाशरथी राम ॥ ५ ॥

पद २ रे

शाहीर खाडिलकर कृत

हरि मानववंशी अवतरला.

चैव शुद्ध नवमीला आला कोण महात्मा जन्माला ? ।

जग हैं ज्यत्ने पावन केले, दाखवुनी सन्मार्गाला ॥ १ ॥

असंख्य वर्षे ज्ञालीं तरि हा आजहि प्यारा सर्वाला ।

सद्धर्मची दिव्य पताका मार्ग दाखवी जगताला ॥ २ ॥

राज्यसुखाला लाथ मारूनी दूर दूर हा बनि गेला ।

वचनमुक्त वडिलांना केले त्याग असा हो कुणि केला ? ॥ ३ ॥

सा. ली. ४

चौदां वर्षे वनीं राहिला, वियोग पत्नीच्चा ज्ञाला ।
 वर्णवण कहनी पत्नीसाठीं लंकेवर चालुन मेला ॥ ४ ॥

दुष्ट दुरात्मे असंख्य बधिले, सज्जनरक्षण करथ्याला ।
 पराक्रमाचा मेरु तरीहो गर्व नसे मुळिही ज्याला ॥ ५ ॥

मर्यादापुरुषोत्तम म्हणुनी वंद्य जाहला जगताला ।
 दशरथसुत हा रामचंद्र हरि मासवंशीं अवतरला ॥ ६ ॥

“सद्गुरु श्रीनित्यानंद”

मार्ग चुकल्या जनांस लावी, सुलभ भक्तिमार्गसि ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ १ ॥

विकट वाट हो संसाराची, सुसहम करी भवतांस ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ २ ॥

विषयवासना लोकां भुलविति, भुलू न दे शिष्यांस ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ३ ॥

दीन - अनाथा सुखवि देउनी, प्रत्याहि मुखिच्चा घास ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ४ ॥

वैराग्याचे झल आचरूनी, विवेकात्मि धरी घास ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ५ ॥

निःस्पृह राहुनि इतरां देई, अभय अशीबदिस ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ६ ॥

मितभाषी परि दृष्टि जयाची, खुलवी अंतरंगास ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ७ ॥

वीजापासुनि वृक्ष वाढवुनि, शांतवि जो पांथास ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ९ ॥

जगाकारणे तनू जिजवुनी, पावे अमरत्वास ।
 असोत शतशः प्रणाम अमुचे, गुरु-नित्यानंदास ॥ ९ ॥

“कर्तव्य परमात्म्याचे”

नियम, नित्य नेमे मंदिरी जाण्याचा
न चुक्ता अचुक वेळ संभाळण्याचा

अव्याहृत नियम अनेक वर्षांचा ठरलेला
नसे खंड कधीही, मनी स्वच्छ मासला

भक्तीभावे स्तोवे प्रार्थना मुखी अव्याहृत
पुण्य अनेक प्रदक्षिणांचे नियमित

तेलवात तांदूळ पैसे भवित्पूर्वक
सहस्र नमस्कारास हात जुडती एकएक

आनंद समाधान भक्तीत फुले
मंदिरात दर्शनसोहळा अचुक घडे

संभाळिता महत्व अचुक वेळेवे
कर्तव्य परमात्म्याचे दर्शन देण्याचे

— स. कृ. काळे (चिन्कार)

३८

“दैवी शक्तीचा मामला”

जे व्हावयाचे ते होते, आपो आप काळात
बंधन कालमयदिवे, सृष्टिनियमाचे हस्तात

कर्तव्याचे पालन करण्यात, मानव असतो तत्पर
फळ त्याचे हाती येणे, अटश्य शक्तीवर
खेळ गूढशक्तीचे अवतीभवती सतत
त्याच तालासुरात, जीवन तंत्रोतंत्र

आनंद स्वकर्तव्यात, मानून रहाणे बरे
 कमीअधिक खाचखळ्यांचे ढिगारे
 नसे सरळ मार्ग, सरळ रेखेत जगतात
 आडवळणे नित्याचीच, ठाई ठाई हातोहात

ठेण जगनियत्याची सुखासाठीच
 कालमयदिचे चोख बंधन त्यातच
 नशीब ज्याचे त्याचे, जो सो जन्मास आला
 सुकाणू सर्वस्वाचे, दैवी शक्तीत मामला

— स. क. काळे (चिन्तकार)

सीता मागे शुभाशिष

लाविते मी नीराजन
 शिव शंकराच्या पाशी
 रामलक्ष्मणा सांभाळी
 हीच प्रार्थना पायाशी ॥ ध्र० ॥
 आम्ही अयोध्येवे जन
 दशरथाचे नंदन
 पितृवचनाकारण
 आलो आज वनवासी ॥ १ ॥
 वना-वनात हिंडलो
 तपोवनापाशी आलो
 तपोभूमीत रंगलो
 क्रिवेणीच्या संगमाशी ॥ २ ॥
 सुखे सारूपी वनवास
 सुखे जाऊन अयोध्येस
 सीता मागे शुभाशिष
 गौरीहरसाच्या पायाशी ॥ ३ ॥

— नारायण चिपद्मूणकर.

शिरडी - वृत्त

फेब्रुआरी १९७२

या महिन्यांत साईदर्शनसाठी वाहेर गांवचे भक्तांची गर्दी नेहमी प्रमाणे बरीच होती. काहीं कलाकारांनी श्रींच्या पुढे हजेरी दिली ती खालील प्रमाणे :-
कीर्तन :— १) संस्थान गवई काव्यतीर्थ श्री. ग. वि. जोशी शास्त्री यांची कीर्तने

नेहमी प्रमाणे एकादशी व महत्वाचे दिवशी झाली.

प्रवचन :— १) श्री. शारद दत्तात्रेय शुक्ल, ब्रह्मज्योतिष सभा.

२) श्रीमान डॉ. केशव भगवंत गव्हाणकर यांचे प्रवचन.

भजन :— १) रा. श्रीपाद वायकेरी, मुंवई. २) सौ. उषाताई हुडकर व भंडारी भणिनी समिती तर्फे भजनी मंडळ, दादर, मुंबई.

महाशिवरात्रि कार्यक्रम :— महाशिवरात्री दिवशीं श्रीच्या दर्शनासाठीं भक्तांची फार गर्दी झाली होती. मे. रिसीव्हर साहेब यांनी श्री ना महाभिषेक केला. रात्री कीर्तन कार्यक्रम झाल्यावर श्रीच्या पालखीची मिरवणूक गावांतून आल्यावर शेजारती झाली.

थोरामोठचांच्या भेटी :— १) नामदार बाळासाहेब भारदेसाहेब, सभापति, महाराष्ट्रविधानसभा.

२) नामदार खंकरराव चव्हाण साहेब, पाटवंधारे मंत्री, महाराष्ट्र राज्य.

३) श्री. धानोरकर, डायरेक्टर ऑफ स्टेट लॉटरी.

४) श्री. तालीम, डायरेक्टर ऑफ टाऊन प्लॅनिंग, महाराष्ट्र स्टेट.

५) रा. भास्करराव आडारकर, कस्टोडियन, सेंट्रल वैक ऑफ इंडिया, महाराष्ट्र.

६) श्री. खंवाटा, असि. जनरल मैनेजर, सेंट्रल वैक ऑफ इंडिया, महाराष्ट्र.

७) श्री. देव साहेब, कमिशनर, पुणे विभाग, महाराष्ट्र स्टेट.

८) नामदार भारस्कर साहेब, राज्य मंत्री, बीज आणि पाट बंधारे.

९) श्री. वसंत दादा पाटील, अध्यक्ष, महाराष्ट्र कॉमिटी.

१०) नामदार श्री. खताळसाहेब, राज्यमंत्री, बीज आणि पाट बंधारे.

११) श्री. गुढवणी, इन्क्रमटेक्स ऑफिसर.

१२) डॉ. एम्. एन्. देसाई, भ्युनिसिपल कमिशनर, मुंबई.

या शिवाय निरनिराळचा पक्षांचे पुढारां श्रींचे दर्शन घेऊन गेले.

हवामान :— फेब्रुआरी संपूर्ण महिनाभर थंडीचे प्रमाण बरेच होते.

**शिर्डी येथें फेब्रुवारी १९७२ मध्ये शंभर रु. पेक्षां जास्त
देणगी देणाऱ्या साई भक्तांची यादी**

अ. नं	भक्तांचे नाव	गांव	रक्कम	फंड
१	श्री. माधव भट	मुंबई ५५	१११	सणालय
२	श्री. व्ही. आर. पुगातूर	मुंबई १६	१०१	कोठी.
३	श्री. एम्. दोरायस्वामी.	मुंबई २२	१००	कोठी.
४	श्री. शंकर अनंत चंदावरकर	मुंबई १६	१५३	कोठी.
५	श्री. शंकर अनंत चंदावरकर	मुंबई १६	१००	सणालय
६	सी. शैलजा शंकर चंदावरकर	मुंबई १६	१००	कायमफंड
७	श्री. शंकर अनंत चंदावरकर	मुंबई १६	१००	कायमफंड
८	श्री. एच. एन. चावडा.	मुंबई १२	१०१	अन्नदान
९	श्री. श्यामसुंदर जाळन	मुंबई	२२५	अन्नदान
१०	के. आर. परलकर इंजिनियर	हैद्राबाद	५०१	फाऊंडेशन
११	चौकिया उपा जयंत	मुंबई ७	१००	कायमनिधी
१२	एम्. एल्. कटचार	मुंबई	१०१	कोठी
१३	जर्मिला आर. पटेल	फिजी	१०१	कोठी.
१४	श्री. डुंगाजी बैंडड क. उज्जैन.	उज्जैन	१०१	अन्नदान
१५	श्री. विनोदराय आर. द्वे	अहमदाबाद	१८१	कोठी, अन्नदान
१६	श्री. हरवदन रमणिकलाल पारेख	चिचणी, ठाणा.	२५१	कोठी
१७	सौ. कलावतीवें आर. खव्ही	नवसारी	१०१	कोठी
१८	श्री. मणीभाई दाजीभाई पटेल	नैरोबी	५०००	सणालय
१९	श्री. श्रीराष्ट्र सोनी	नागपूर	१०१	अन्नदान
२०	श्री. जे. एम्. चेरोवियन	मलावी से. आफ्रीका	१००	कोठी
२१	श्री. व. सौ. जी. एल्. तोलानी	मुंबई	१००	अन्नदान
२२	श्री. पी. आर. घोरपडे	शिक्षापूर	१००	कोठी
२३	श्रीमती नीता हरी रामानी	पुणे.	१००	कोठी
२४	परबीस पिंकी पटेल	मुंबई ६	१०१	कोठी
२५	श्री. एम्. के. ठक्कर	बड़ाला, मुंबई	१०१	कोठी
२६	एम्. वी. शेजपाल	मुंबई ८०	१२५	अन्नदान
२७	डॉ. मिसेस् इन्दिरा व्ही. खेर	मुंबई ५२	१००	का. निधी
२८	अमृतलाल वरेजा	मुंबई ८	३०१	कोठी
२९	उत्तमचंद गोदी	मुंबई ४	१०१	कोठी

३० प्रकाश रणदिवे	मुंबई २०	१०१ कोठी
३१ श्री. ए. टी. पावडे	नांदेड	१०१ इमारत फंड
३२ श्री. के. पी. अग्रवाल	पुणे ३	१०१ अन्नदान
३३ श्रीमती मणी तलाठी	मुंबई १	३०० अन्नदान
३४ श्री. डॉ. पी. व्हो. वसुमंजी	नाशिक रोड	४०१ कोठी
३५ श्री. एम. आर. पवार	मुंबई २	१०१ कोठी
३६ तवियाणेट आनंदगेट	मुंबई	१०१ कोठी
३७ श्रीमती मणीदार्श जा. पेणीना	गुंबई १६	१०१ अन्नदान
३८ श्री. अरुण जे. मेन्हता.	मुंबई २६	१०० कायमफंड
३९ श्री. नवल उमरीगर	गुंबई २	३०० कोठी, अन्नदान
४० श्री. सयाजी मिळ नं. २	मुंबई २६	१०१ कोठी
४१ अ. छो. अजयेग	मुंबई १८	१०१ शि. फंड
४२ एल. प्रम्. गाह	मुंबई	२७० अन्नदान, कोठी
४३ एक साई भक्त	गुंबई ५८	२२६ अन्नदान
४४ श्री. चितामण जगन्नाथ वडके	भिंवडी	१०१ कायमफंड
४५ श्री. के. पत्. श्रीवारात्र	न्यू दिल्ली २७	१०१ कोठी
४६ श्री. सी. आर. झेट	काल्याता १३	३०१ जनरल
४७ श्री. उत्तम रेही		एल्सटीक साईन वोडसियाठी
४८ श्री. जाल मेहता	मंत्रालय	१०० कोठी
४९ मिसेस दिना मंटोरा	मुंबई १	१०० रुणालय
५० मोनार इंडस्ट्रीज	मुंबई १	१०० रुणालय
५१ सी. शारदा राव	मुंबई ३१	१०१ कोठी
५२ श्री. जाल मेहता	कोर्टमतूर	११८ कोठी
५३ श्री. यु. डी. व्होरा	मुंबई १	१०० कोठी, अन्नदान
५४ श्री. मंगुभाई जे पटेल	मुंबई ५६	५०१ अन्नदान
५५ एन. मुशीला प्रम्. रेही.	मुंबई	१०१ कोठी
५६ डॉ. एन. एव्. कंसरवालीया	निःशासावाद	११६ कोठी
५७ श्री. आत्माराम (गुरुदत्त फिल्म)	मुंबई	१०१ कोठी
५८ श्री. जे. वी. पांचाल	मुंबई ६९	१०१ कोठी
५९ एक साई भक्त	मुंबई	१०१ रुणालय
६० रामचन्द्र धानुषेट कोठी	मुंबई	१२६ अन्नदान
६१ एक साई भक्त	मुंबई	५०१ साई फाऊंडेशन
६२ कु. हेमावती यशवंत पाठक	मुंबई	१०० अन्नदान
	दोंडाईचा	१०१ अन्नदान

६३ श्री. वी. ई. डुंगाजी	उज्जैन	१०१	कोठी
६४ श्री. आर्. सी. शाह	मोरकी	१००	कोठी
६५ श्री. डी. के. मेहता	नैरोबी, आफिका	१०१।२५	कोठी
६६ श्रीमती अमरजा मूर्ति	ओक्सार	११२	रुग्णालय
६७ श्रीमती ए. एम्. मालती	पल्लीबेट्टा	१००	कोठी
६८ रा. वी. आर्. भोपळे	न्यू दिल्ली	१६६	अभिषेक
६९ श्री. एम्. एम्. जैन	चंद्रीगढ	१००	कोठी
७० श्री. आय. आर्. हिंगोराणी	मुंबई	१७०	कोठी
७१ श्री. एस्. एस्. भाटनगर	सुरत	१००	अन्नदान, कोठी
७२ श्री. आर्. एम्. चितर	लखनपूर	६००	कोठी
७३ श्री. वी. मेहता	मुंबई	१०२	कोठी
७४ श्रीमती एस्. घेर्डे	न्यू दिल्ली	१०१	कोठी
७५ श्री. आय. एल्. कच्छ्या	मटर	१००	कायमफंड
७६ श्री. ई. व्यंकटेशन्	हैद्राबाद	१००	कोठी
७७ श्री. महेश अंबालाल शहा	मुंबई ६	२०१	अन्नदान

श्रीसाईबाबा -- एक अनोखा सन्त

(लेखक : ह. भ. प. (प्रा.) द. वि. परम्पुरे)

'गीता'में भगवान् या प्रतिज्ञा-वचन है कि 'संभवामि युगे युगे'। भगवान् तो अपनी प्रतिज्ञा का पालन युगयुगमें करता ही आया है। भगवान् स्वयं जन्म केरल हमारे बीच आके बसा है, किन्तु हम अभागियोंने भगवान् को पहचाना नहीं। रो (Roux) नामक लेखकने लिखा है कि God often visits us, but most of the time we are not at home. (परमात्मा बहुत बार अपने घर आते हैं, किन्तु हम कभी डिकानेपर होते ही नहीं।)

अनेकानेक लिह पुस्तकोंके बारेमें लोगोंकी अवस्था ऐसी ही हुई। किन्तु आधुनिक कालमें श्रीसाईबाबा ऐसे एक महापुरुष हुए कि जिनको लोगोंने प्रथमेही इण्डियर के रूपमें ही पहिचाना। औरंगाबाद जिलेमें धूपगेडा नामका एक छोटासा गाँव था। वहाँ का पाटील था चांदभाई। एकबार पाटीलका धोड़ा कहीं खो गया था, और पाटील उसको इधर-उधर ढूँढ़ते थे। वहाँ ही धोड़ा कहीं खो गया था, और पाटील उसको इधर-उधर ढूँढ़ते थे। उसने पाटील को पूछा, "क्यों पाटील, क्या ढूँढ़ रहे हो?"

"मेरा धोड़ा कलमें खो गया है। उसको ढूँढ़ रहा हूँ।" चांदभाईने कहा।

"तो इसके लिए इतनी दूरपर ढूँढ़नेकी क्या जरूरत है? वो तो परले मेट के पीछे चर रहा है। देखो।" वह युवक बोला।

चांदभाईने देखा तो सचमुच धोड़ा उधर था। पाटील को लगा कि यह छोटासा लड़का कोई सामान्य व्यक्तित्व नहीं है। अलवृत् यह कोई सिद्ध अवलिया है। तबसे धूपगेडामें उम युवकका बड़ा आदर होने लगा।

थोड़े दिनोंके बाद चांदभाईके बरकी एक बारात औरंगाबादसे निकलकर शिरडी (जिला अहमदनगर) की तरफ जा रही थी। वह युवक भी बारात के साथ चलता था, किन्तु लोगोंके व्यवहारमें उसको तनिक भी रस नहीं था।

जब बारात शिरडीमें से गुजर रही थी तो वहाँके खंडोबाके पुजारी म्हाळसापतिने उस युवक को देखकर स्वयंस्फूर्तसे हाथ जोड़कर कहा कि

"आओ साईबाबा।"

एक महात्मा को कोई अच्य महात्माही पहचानता है। ऐसाही यहाँ हुआ। 'उत्तररामचरित' में भवभूति ने लिखा है, "सतां सद्गु: संगः कथमपि हि पुण्येन भवति।" कितना अर्थपूर्ण है यह वचन! म्हाळसापतिने उस युवकको मानो दैवी आदेशसही "साईबाबा" इस पूर्वसंकलित नामसे पुकारा। वह सोलह-

वर्षका "साईबाबा" इस प्रकार शिरडीमें प्रथम बार प्रकट हुआ, और चारों धाम वह उसी दिव्य नामसे ख्यात हो गया।

धूपखेड़ाके चाँदभाईसे साईबाबा की कुछ पहली जानकारी मिली। किन्तु इसके बाद न तो चाँदभाई या अन्य कोई धूपखेड़ावासी आदमी बाबाको आकर मिला। न बाबाके घर के कोई आदमी आकर साबाको मिले। युद्ध बाबा भी अपने मातापिता या भाइयोंके बारेमें कभी भी कुछ दोले नहीं। इसलिए, बाबाके बाल्यतका पता अन्ततक किसी को भी नहीं चला। बाबाके निकटतम सहवासी यही भानते रहे की बाबा सोलह वर्ष की ही उम्रमें इस संसारमें सहसा प्रकट हुए। यह बात सन १८५४ की है। इसके बाद बाबा लगातार चौसठ वर्ष शिरडीमें थे, और वे सन १९१८ में अस्सी वर्ष की उम्रमें स्वेच्छासे समाधिस्थ हुए। अब बाबाकी जीवनीका अल्प परिचय हम यथाक्रम प्रस्तुत करेंगे।

आधुनिक कालमें जानकारीके अनेकानेक साधन होते हुए भी बाबाकी प्रथमावस्थाकी कोई भी खबर नहीं भिल पाती। यदि कोई कुछ कहता हो तो वह गपशप या अंदाज मात्र है। उसमें कुछ तथ्य नहीं है। अतः 'साईबाबाकी जात क्या है?' इस प्रश्नका भी लौकिक निर्णय नहीं हो सकता। यह प्रश्न पूछना भी बेकारकी बात है। क्योंकि कबीर महाराजने कहा है—

जाति न पूछो साधुकी । पूछि लीजिये ज्ञान ।

मोल करो तलबारका । पड़ा रहन दो म्यान ॥

अर्थात् साधुकी जात न पूछकर उसका ज्ञान क्या है इसकी पूछताछ करो। जैसे कि म्यान को न देखो, बल्कि उसके अंदरकी तलबार कैसी है यह देखो और उसका मोल करो। पैठ किसने लगाया है यह हम नहीं देखते, किन्तु वृक्षका फल कितना मधुर है यह देखकर हम उस वृक्षका मूल्य करते हैं। जैसे परमात्माको जाँत पाँत कुछ नहीं वैसेही परमात्माके बंदे जो साधुजन हैं उनकी भी कोई जाँत-पाँत नहीं।

बाबा को 'साई' यह नाम सहजतया प्राप्त हो गया। जो आदमी उनके पास आ पहुंचा वह बाबाको प्रतिईश्वर मानने लगा, ऐसी बाबाके व्यक्तित्वकी मोहिनी थी। किन्तु बाबा स्वयं अपनेको 'अनल हक्क' (याने मैं परमेश्वर हूं) नहीं मानते थे। वे अपनेको 'यादे हक्क' याने ईश्वरकी याद करनेवाला एक बंदा सेवक, ऐसा मानते थे। किन्तु परमात्माकी 'कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तु शक्ति' बाबामें प्रत्यक्ष होती थी। अतः लोग तो बाबाको कोई सामान्य फ़कीर या साधु न मानकर उनको पूर्णीपर अवतरा हुआ परमात्माही मानते थे।

'अनिकेतः स्थिरमतिः' (भ.गी. १२१९) इन पदोंपर भाष्य करते हुए श्रीज्ञानेश्वर ने लिखा है, "यह विश्वही मेरा घर। ऐसी मति जिसकी स्थिर।

किवहुना चराचर। स्वयं ही जो हुआ ॥” ये गद्द श्रीमाईबाबा पर पूरी तरह घटते हैं। यही माईबाबाकी रहस्य पूर्ति जन्मगेही थी। आगे हम कहि प्रसंगोसे इसका प्रत्यय देखेंगे। यहाँ इननाही कहना पर्याप्त है कि ये दोनों गुण स्वयं परमात्माके विग्रहमेही पाये जाते हैं, और उनकी ऐसी स्पष्ट झाँकी साईबाबामें प्रतीत होती थी कि उनको शरीरग्राही परमात्मा भानना बुद्धीको अपरिहार्य था। यह कोई कोरी भावनाकी बात नहीं थी।

तिर्मम और निरहंकार बनना ये शी भक्तणे प्रमुख लक्षण भाने जाते हैं। भ.गी. १२१३ में भगवान् इनका उल्लेख करते हैं। श्रीनारद भी अपने भक्तिसूत्रों में ‘अभिमानद्वयित्वात् दैत्यवियत्वात् च’ कहकर निरभिमानिताको प्राधान्य देते हैं। महाराष्ट्रके श्रीज्ञानेश्वर, पृच्छाथ, तुकाराम; हिंदी सन्त कबीर, सूरदास, और तुलसी; राजस्थानकी प्रेम-पमनीय मीरा, इत्यादि सभी संतोंकी निरभिमानिता अति विशेषनीय थी। तुकारामका जबद सहजोदगार थे। अपने ग्रन्थकर्तृत्वका सूक्ष्म अभिमान भी उनके मनमें नहीं था। वे कहते हैं—

आपुलिया वठे नहीं बोलवत । सावा कृपावत वाचा त्याची ॥
तथा काय म्यां पामरे बोलायी उत्तरे । परि त्या विश्वंभरे बोलबीलीं ॥
अहाहा ! नम्रताका कैगा प्रयत्न भाव इन उद्गारों में प्रतिविवित हुआ है !
इसके विश्व गर्व और ओङ्कार पंडितों में और विद्वानों में ठूँस-ठूँसकर
भरा रहता है।

“आद्योऽस्मिन्नवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशं मद्या ।” भ.गी. १६१५

इस दंगसे जगत्ताथ पंडित पूछते हैं “कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ।” यह तो एक कविराज की बात हुई। किन्तु जिसका भाव और काव्यभी अज्ञात है ऐसा एक सोलहवीं शताब्दीका कवि गोविदभट्ट अपनेको ‘अकवरी कालिदास’ कहलाता है और आद्वानपूर्वक पूछता है कि—‘विरिचिप्रपंचे मदन्यः कविः कः ।’ अर्थात् व्रह्मदेवके संसारमें मुझसारीका और कौन कवि है? इसको कहते हैं ‘दर्प’ जिसका अर्थ है दुर्गम्भ। आप कभी पंडितसे या विद्वानसे मिलेंगे तो इस दर्पलीपी दुर्गम्भका तात्काल अनुभव आपको होगा। अर्थात् संत और पंडित इस बाबतमें स्वभावसेही भिन्न होते हैं। अतः गर्वाद्वित विद्वानसे कभी संतपदवीको नहीं पहुँच सकता, और विनम्र संतमें कभी पांडित्यका दर्प नहीं आ सकता। साईबाबाकी विनम्रता यही उसके स्वभावकी मधुरता थी। उसकी अनेक स्मृतियाँ अनेकोने लिखी हैं, किन्तु उनमें बाबाकी गर्वाद्वितीका प्रकाश शब्द भी नहीं है। सचमुच, जो अपनेको ईश्वरके अंकित मानते हैं, वे स्वयं अपनेको नग थ समझकर सारा कर्तृत्व ईश्वरका ही मानते हैं।

गतिर्भवता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । -भ.गी. ११८

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, सर्वद्यायी, सर्वभूतात्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः, सर्वभूताधिवासः, साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

- श्वेताश्वतर उपनिषद्

संतोंकी विनम्रता की कुंजी इसी भावमें निहित है ।
भवभूतिने लिखा है -

बज्जादपि कठोराणि, मूद्दनि कुमुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञानुमहर्ति ॥

अर्थात्, लोकोत्तर पुरुषोंके हृदय कृसुमसे भी कोमल, किन्तु वखतपर बज्जसेभी कठोर होते हैं। अतः बहुत कम लोग ऐसे व्यक्तियोंको पूरी तौरपर पहचानते हैं। साईबाबाके बारेमें लोगोंको यही अनुभव हुआ। हरेक आदमीके साथ बाबाको वात्सल्यप्रेम रहता था, भले वो छोटा हो या बड़ा हो, भिखारी हो या महारोगी हो, कामवाली हो या ज्ञानवाली हो। ऐसी बाबाकी 'वसुधैवकुटुंबक' वृत्ति थी। किन्तु जो लोग नीच स्वार्थप्रेरित होकर बाबाके पास आते उनकेसाथ बाबा अत्यंत उग्र होकर बड़ी कडाईके साथ उनको फटकारते थे। मूँह हृदयके साधु अगर ऐसा नहीं करेंगे तो पाजी लोक उनको जीना तक मुजिल करेंगे। अलबत्, साधुओंकी कठोरता या कोध होठोंमें होता है, पेटमें नहीं।

लोकोत्तर व्यक्तियोंका बर्ताव कुछ विचिन्नसा लगता है, क्योंकि लोक-व्यवहार में उनका मन रमता नहीं है। बहुत बार वे पागल से दीखते हैं। यही उनका हरिप्रेमका उन्माद है। अतः जो हरिप्रेममें कभी रङ्गा ही नहीं ऐसा अहंमन्य आदमी साधुओंको पगला मानता है। किन्तु जाननेवाले जानते हैं। शिरडीकी एक प्रसिद्ध वैष्णव गंगामीरबाबा रहते थे। साईनाथ महाराजको देखतेही वे ग्रामस्थोंको बोले, "तुम्हारे अहो भाग्यसे यह रत्न तुमको मिला है। इसकी अच्छी तरहसे सेवा करो।" अक्कलकोटके आनन्दनाथ महाराजने भी कहा "यह एक अनमोल हीरा है। इसका महत्त्व तुम इस समय नहीं समझोगे। किन्तु कालावधीसे इसका प्रकाश चारों ओर फैलेगा और संसारको अपनी दीर्घीसे चकित करेगा!" कवीने साईबाबाका वर्णन इस प्रकार किया है-

फटके तुटके नेसतो रे । मन मानेल तेथें बसतो रे ।

बेड्या पिश्यापरि दिसतो रे । परि ब्रह्मांड गिर्छुनी असतो रे ॥

ऐसा चिथडोंमें रहनेवाला और मिट्टीके खप्परमें यहच्छाप्राप्त रुखासूखा भोजन करनेवाला साईबाबा कालान्तरसे आम जनताकी श्रद्धाका विषय बन गया।

साईबाबा लोगोंको "श्रद्धा और सबूरी" का उपदेश हमेशा करता था। जैसे व्यवहारमें वैसेही परमार्थमें उतावलीसे काम नहीं होता। वृक्षसे फल प्राप्ति

होनेके लिए जिस प्रकार राह देखनी पड़ती है उसी प्रकार कोई भी व्यावहारिक कार्यसिद्धीके लिए उचित कालकी अपेक्षा करनी पड़ती है। परमार्थमें तो ऐसे सुवरीकी बड़ी आवश्यकता है।

“बहूनां जन्मनां अन्ते ज्ञानयन् मां प्रपद्यते ।” -भ. शी. ७।१९

यह तो ज्ञानसंपदोंकी अवस्था है। तब सामान्योंमें क्या बात ?

जीवनमें श्रद्धाकी भी नितान्त आवश्यकता है। जो तनिक भी श्रद्धा हृष्यमें न रखते हुए बावाके पास, या नो स्मारण के लिए, अथवा बाबाकी परिक्षा देवनेके लिए, प्राप्त हुए, वे परामूल और लक्षित हुए। कहीं भी श्रद्धा न हो तो जीवन एक कटी पतंग बन जाएगा। अंग्रेजी में जिसे 'Faith' (Faith) कहते हैं उसका बड़ा संशोधन मानगणामित्रोंने किया है। उन्होंने सिद्ध किया है कि मानसिक और धारीनिक व्याधियाँ भी Faith के इलाज से दूर हो सकती हैं। इसीको Faith Cure भी भंजा है। आगे चलकर हम इस संवर्धनमें कई कथाएं प्रस्तुत करेंगे। श्रद्धागे पहाड़ भी जिन्हाये जा सकते हैं और असाध्य भी साध्य हो सकता है। श्रद्धाका गहनगान और दृढ़पन खास महत्वका है। श्रद्धा कभी अधूरी और चंचल नहीं हो सकती। वह तो पूरा यात्मसमर्पण चाहती है।

एक अंग्रेजी लेखकने कहा है कि बाबाकी सीख Truth, Love Tolerance and Harmony यानि सत्य, प्रेम, महिष्णुता और एकता इन चार शब्दोंमें समाविष्ट है। तुम धर्मप्रीती हो या निर्धर्मी हो, तुमको इस चतुर्सूत्री का महत्व मानना ही पड़ेगा। विशेषकर इस कलहयुगमें, जब विश्वका विच्छेद और विनाशकी भंभावना प्रत्येक आदमीको प्रतिक्षण धमका रही है, साईबाबाके उपदेशको बड़ा महत्वगान स्थान है। किन्तु ना सर्वमान्य और सर्वचरणीय विश्वधर्म होने की ज्ञमता माईबाबाके तत्त्वज्ञान में अवश्य है।

साईबाबा सन् १९१८ में स्वेच्छामें, लोगोंको पूर्वसूचना देकर समाधिस्थ हुए। किन्तु उन्हींके बचनागुणार उनकी कृपा भवतोंपर अब भी प्रसृत है। अतः द्वेषग्रस्त विश्वका कल्याण साईबाबासर्गीये भगवान्माकी कृपासेही हो सकता है। राजनीतिके कुटिल दौत्रपेंच खोलनेवाले स्वार्थी धूर्ती का यह काम नहीं है। साईबाबाकी स्तुतिके लिए नहीं, बरन् उनकी सत्य पहचानके लिए यह प्रास्ताविक लेख लिखा गया है। बाबाकी कुछ रोचक और उद्वोधक घटनाएं आगामी अंकमें दी जाएंगी।

धर्म

(डॉ. सौ. विद्यावती ल. नम्र)

मनीषियों ने धर्म की अनेक व्याख्याएँ दी हैं। आज इस वैज्ञानिक युग में धर्म की बात करना, इसके विषय में सोचना और कहना अपनी हँसी उड़वाना है। इस विषय में २० वीं सदी का उत्तरार्थ कुछ भी कहे, मगर वह जीवन को धर्म से अलग नहीं कर सकता, भले वह चंद्र पर पहुँच गया हो।

धर्म है क्या? धर्म की दुहाई क्यों दी जाती है? धर्म की आवश्यकता क्या है? इन प्रश्नोंपर विचार करने से निम्न बातें हमारे सामने आती हैं, जिन पर ध्यान देना सामाजिकों का परम कर्तव्य है।

“धारणादधर्म इत्याहुः” अर्थात् जिससे लोक धारण किया जाता है, जिससे समाज सुनियंत्रित रहता है। तथा “धर्मो धारयति प्रजाः” अर्थात् धर्म हो प्रजा को धारण करता है। धर्म से ही अर्थ और काम होते हैं। कौटिल्य ने कहा है “सुखस्य मूलं धर्मः” सुख का मूल धर्म है और धर्म का साधन शरीर है। “आयुः कामयमानेन धर्मर्थं सुखसाधनम्” अर्थात् धर्म, अर्थ और सुख का साधन आयु है। आयु को भली प्रकार व्यतीत करने के लिये धर्म (शरीर के कर्तव्यों का पालन) का भली प्रकार पालन करना आवश्यक है। जब धर्म का संवध शरीर और आयु के साथ है तो यह स्पष्ट हो जाता है कि धर्म के साथ व्यक्ति और समाज का बड़ा विनिष्ट संबंध है, और इसकी उपेक्षा व्यक्ति, समाज तथा भाष्ट भवके लिए धातक व हानिकर है।

तुल्षि के आदि से आज तक के काल में काल तथा आवश्यकतानुसार धर्म के विविधरूपों को हम समाज में विद्यमान पाते हैं। धर्म शब्द का प्रयोग अनेक अर्थों में किया जाता है। देखिये इसके बहुरूपिये स्वरूप और प्रयोग को:-

१) अन्युदय, मोक्ष, कल्याण, भवित आदिका साधनभूत वेदविहित कर्म धर्म कहलाता है। धर्मग्रंथों के अनुसार विभिन्न कार्यों और कामनाओं की पूर्ति और तुल्षि के हेतु विविध यज्ञों को करना भी धर्म है। इसीलिये मानव-समाज के कल्याणार्थ अनेक प्रकार के यज्ञों का विधान धर्म ग्रंथोंमें प्राप्त होता है। धर्म एक प्रकारका अदृष्ट भी है, जिससे स्वर्ग की प्राप्ति होती है। आप्त ग्रंथोंके अनुसार पूजा, नवधा भक्ति, धार्मिक ग्रंथों का पारायण, बलि, वैश्वदेवयज्ञ, हवन आदि कृत्य भी धर्म के अंतर्गत आते हैं। गुरुजनों, माता-पिता, राजा, साधु-सन्धारी आदि का आदर-सत्कार, अतिथि का सम्मान आदि भी धर्म के ही स्वरूप हैं। प्राचीन मान्यतानुसार विशेषतया रूढ़ अर्थ में इन्हीं कर्मोंको धर्म की संज्ञा दी गई है।

२) हठ अर्थ को छोड़कर धर्म का लौकिक स्वरूप भी हमारे सामने आता है। प्रमंगयों के निर्देशों तथा आज्ञाओं की पृष्ठभूमि में मानव-कल्याण की जो भावना निहित थी, मनुष्य की आत्मा, शरीर व समाज के साथ उनका जो संबंध था, उसके प्रभावसे लोकने उसकी उपेक्षा करके कर्मकाण्ड को मुख्य स्थान दें दिया। कर्मकाण्ड में वाह्य आकर्षण, सरलता और सोदर्य कहीं अधिक है; विनियत मानसिक एकाग्रता, शुचिता और निष्ठा आदि के धर्म का साधा स्वरूप आकर्षण से खाली परन्तु सुख में मालामाल है। बाह्याभ्यवर के लिये एक इवि ने कहा है:-

टपक पड़ती है सबकी राल बाहर की सफाई पर,
वरक चिपकाये हैं चांदी के गोबर की मिठाई पर।

इनके विपरीत धर्म बेचारे की ऐसी दयनीय दशा है:-

इधर कागज की इक रद्दी है बक्खन और मलाई पर,
नजर दूध जाये इसकी खुश गिजाई पर बड़ाई पर।

अत एव मानव-समाज ने धर्म में कर्मकाण्ड को मुख्य और उसके तत्त्वों को गौण स्थान देकर धर्म के स्वरूप में परिवर्तन कर दिया। स्वरूप परिवर्तित होते ही लोक-व्यवहार में भी परिवर्तन नजर आने लगे। यहाँ तक कि आज इस वैज्ञानिक युग में धर्म और ईश्वर दोनों को ढोंग माना जाने लगा है।

३-सामाजिक कर्तव्यों का पालन भी धर्म माना जाता है। इसमें सरो संवंधियों, मित्रों, पड़ोसियों, अपरिचितों तथा मानवेतर प्राणियों आदि के प्रति अपने कर्तव्यों का समावेश होता है।

४-जिन कर्मों को हम वर्ण, आश्रम, जाति, आदि की दृष्टि से करता अपना कर्तव्य समझते हैं, उनकी आवश्यकता का अनुभव करते हैं, उन कर्मों को भी धर्म कहा गया है। ये कर्म पांच भागों में विभाजित हैं:-

(अ) वर्णधर्म- ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इन चारों वर्णों के निश्चित विभिन्न कर्म। विचार किया जाये तो हर व्यक्ति के शरीर में ये चारों वर्ण विविमान हैं। (सिर- ब्राह्मण, हाथ- क्षत्रिय, पेट- वैश्य, टांगे- शूद्र)। संभव है कर्तव्यदाता को ध्यान में रखकर ही वर्ण-व्यवस्था की गई होगी। कार्यों के विकेन्द्रीकरण से अनेक लाभ होते हैं परन्तु इस सामाजिक व्यवस्था ने शैने- शैने- विकृत रूप धारण कर लिया है और आज हम इसे लड़वड़ाता हुआ देख रहे हैं।

(ब) आश्रमधर्म- ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम, इन चारों आश्रमों के अनुसार कर्तव्यों को पूरा करना।

(क) वर्णाश्रमधर्म- उपयुक्त दोनों विभागों का मिश्रित स्वरूप।

(ख) गौणधर्म- जो कर्म आवश्यक तो हैं परन्तु जिन्हें मुख्य स्थान नहीं दिया जाता। मुख्य कार्यों में इनकी सहायता आवश्यक होती है।

(ग) नैमित्तिकधर्म—जो कर्म किसी निमित्त से या किसी विशेष प्रयोजन-दृष्टि से किया जाये, जैसे प्रायशिचत्त रूप में किया गया कर्म, पुण्ड्रित यज्ञ, वृष्टि के आवाहनार्थ यज्ञ आदि।

५—समाज में प्रचलित अनेक मर्तों को भी धर्म के नाम से पहचाना जाता है। जैसे शैव, वैष्णव, बौद्ध, जैन, इसाई, मुस्लीम, झरथोस्त (पारसी) आदि।

६—लोक-व्यवहार संबंधी नियम—कुलगुरु, राजा, सरकार आदि द्वारा जिन नियमों के पालन का आदेश इनके अनुयायियों, प्रजा व जनता को दिया जाता है। ऐसे नियमों का उल्लंघन करनेवालों को दण्ड दिया जाता है। अतएव शांति और सुख तथा व्यवस्था बनाये रखने के लिये इन नियमों का कठोरता से पालन करना हर व्यक्ति का कर्तव्य और धर्म है।

७—किसी वस्तु या व्यक्ति या अन्य प्राणि में सदा बनी रहनेवाली सहजवृत्ति स्वभाव और प्रकृतिको उस वस्तु या व्यक्ति या प्राणि का धर्म माना जाता है। उदाहरणार्थः आग का धर्म तेज व जलाना है, बिल्कु का धर्म डंक मारना है। स्वभावविशेष की पुष्टि में अक्सर कहा जाता है—

“कहा भयो पयपान कराये विष नहि तजत भुजंग”। यह तो हुई मनुष्येतर प्राणियों से संबंधित बात। हाँ, मनुष्य स्वभाव को कुछ सीमा तक परिमार्जित किया जाना संभव है, परंतु पूर्णतया परिवर्तित करना संभव नहीं। जन्मजात स्वाभाविक गुण अवसर पाते ही अपना रंग दिखाए बिना नहीं रहते।

८—मानव-संस्कारों के निमित्त भी धर्म और धर्मचिरण की परमावश्यकता है। अत एव हमें अपने प्रत्येक कार्य, व्यवहार, बातावरण आदि सभी पर ध्यान रखना चाहिये। अन्यथा उद्देश्य की सिद्धि न हो सकेगी।

९—स्मृतिकार मनु भग्नाराज ने धर्म के दशलक्षण (दशकं धर्मलक्षणम्) वताये हैं: धृति, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इद्रिय निग्रह, धी, विद्या, सत्य और अकोद्ध। कहने और सुनने में ये बड़े सख्त प्रतीत होते हैं, परंतु आचरण में उतारने के लिये विचार करने पर इनकी जटिलता पालन के दृढ़ निश्चय को मूल से हिला डालती है। लगता है इनमेंसे प्रत्येक का तो क्या, एक का भी पालन करना टेढ़ी खीर ही नहीं, वास्तव में लोहे के चने चबाता है। आइये प्रत्येक की परीक्षा करें:

धृति—सदा धैर्य रखना। कहना आसान और करना मुश्किल। समय पर जल-पान, भोजन, वेतन न मिला तो हम धैर्य खो बैठते हैं, क्रोध करने लगते हैं, भला-बुरा कहने लगते हैं। बताइये धृति का पालन किस तरहसे हो?

क्षमा—निन्दा, अपमान, हानि आदि हुखों को सहन करना और निन्दकों क्षमा कर देना। क्षमा करने की यह व्याख्या नहीं है कि शक्तिशाली ने हमें मारा और हमने उसे क्षमा कर दिया। प्रसिद्ध कवि मौलाना हाली ने क्षमा की व्याख्या निम्नलिखित सुन्दर काव्य-पंक्ति में की है :

“जो ले सके और न ले वही का बदला।”

यदि हम अपने अपराधी को सामर्थ्य रखते हुये भी छोड़ दें तो इसे सही अर्थों में क्षमा कहा जायेगा, मगर ऐसा होता नहीं। सच तो यह है कि हमारा वस चले तो हम उसका खून पी जायें। हाँ, लाचार हो और कुछ न कर सके तथा कहे कि ‘क्षमा कर दिया’ तो इसे क्षमा करना कदापि नहीं कहा जा सकता।

दम—मन को सदा धर्म में प्रवृत्त रखना, अधर्म की इच्छा भी न करना। यह आस्तान नजर आता है मगर मन को नियंत्रित रखने की शर्त बेढ़ है। मन महाशय का तो यह हाल है कि नवयौवना सुंदरी को देखतेही देहाल हो जाता है, बेकाबू हो जाता है। अंगूर खट्टे हों तो भी युक्तियां आजमानेमें कोई कसर उठा नहीं रखता।

अस्तेय—चोरी का त्याग। बिना आज्ञा, छल-कपट और विश्वास घात से पराई चीज पचाना। चोरी भी दो प्रकार से की जाती है। एक तो शरीर से और दूसरी मन और वचन से। यह दूसरे प्रकार की चोरी तो संत महन्त, माधु सज्जन भी करते रहते हैं।

शौच—राम, द्वेष, पक्षपात को हटाकर आंतरिक शुद्धि तथा जल, सावुन मृत्तिका मार्जन आदि से बाहर की शुद्धि करना। इसके पूर्वार्थ में वताई गई मलिनता को धो डालना सामान्य व्यक्ति के वश की बात नहीं। हाँ, उत्तरार्थ को कार्यान्वित किया जा सकता है।

इंद्रिय निग्रह—इंद्रियों को अधर्मचिरण से रोककर धर्म में चलाना। वस्तु स्थिति ऐसी है कि इंद्रियों का गुरुबंदाल एक मन ही कहा नहीं मानता तो वस दस इंद्रियां क्या मानेगीं।

धी—मादक द्रव्य, बुद्धि-नाशक अन्य पदार्थ, दुष्टों का संग, आलस्य, प्रमादादि को छोड़ना तथा सद्बुद्धि से काम लेना।

विद्या—पृथ्वी से लेकर परमेश्वर तक का यथार्थ ज्ञान और उससे यथायोग्य उपकार लेना। जो कुछ मन में हो वही कर्म में उतारता। सोचिये तो सही, ऐसा व्यवहार किया तो हुनिया में रहना मुश्किल हो जायेगा।

सत्य—जो पदार्थ जैसा हो वैसा ही समझना, बोलना और करना। मगर हम जानते हैं कि सत्य सदैव भट्ठा होता है, अप्रिय होता है और कठोर होता है। सभी शंकर भगवान नहीं कि विषयान कर जाये। एक ओर तो धर्म इसे अनिवार्य लक्षण मानता है और दूसरी ओर ज्ञानवान तथा नीतिवान यह कहते हैं “अप्रियं सत्यं न ब्रूयात्”। यदि कहना हो हो तो “शुगर कोटेड” बनाकर प्राशान कराओ। और यह कला सबके वस की नहीं होती।

अक्रोध—क्रोध न करना। भला यह कैसे संभव है, शक्ति हो और क्रोध न आये। उदाहरणार्थ—सेठजी अपनी भूल अपने सेवक के सर थोप देते हैं और

सेवकको क्रोध नहीं आता । अधिकारी वर्ग बिना अपराध कारकूनोंको डांट देता है और वे वेचारे चुप रह जाते हैं । मतलब यह है कि अक्रोधका अभ्यास तो हमें है, परंतु धर्म के नाम से हम उसे स्वीकार कर आचरण में उतारें इतना माहात्म्य और सामर्थ्य कहां ?

धर्म के विभिन्न प्रकारों और स्वरूपों को जानने के बाद सोचना यह है कि इन्हें किस प्रकार से जीवन में उतारा जाये । मनुष्य की शक्ति, बुद्धि, कल्पना, विचार, व्यवहार, शिक्षा, ज्ञानादि सभी सीमित हैं । प्रत्येक अपने सामर्थ्यानुसार इनका पालन कर सकता है, परंतु ध्यान रहे कि यह काम विवेक के साथ किया जाये, इष्ट-अनिष्ट का ध्यान भी रखा जाये, क्यों कि समाज व राष्ट्र के प्रति धर्म के पालन में मनुष्य सदैव परतंत्र है और व्यक्तिगत प्रश्न में स्वतंत्र । यदि याह्याखान ने मुजीब या पूर्व पाकिस्तान की मांग पर विवेक-बुद्धि से कार्य किया होता तो आज उसे पूर्व पाकिस्तान से हाथ न धोने पड़ते और न इतनी अवमानना सहन करती पड़ती । पाकिस्तान के अधर्मचिरण में एक ऐसी महत्वपूर्ण असंभव क्रांति और बलिदान-भावना की जन्म दिया जो आज संसार की एक बहुत बड़ी ऐतिहासिक घटना बन गई है । महाभारत अधर्मचिरण के कारण ही हुआ, रावण-वध के मूल में भी अधर्म ही रहा है । रश्मि-रथी के प्रति कुन्ती का व्यवहार भी इसी बात का दोतक है । फलतः हमें कहना पड़ता है कि धर्म की उपेक्षा करना स्वतः के साथ तथा समाज, राष्ट्र व मानवता के प्रति एक महान जबन्य अपराध करना है । यदि हम किसी अन्याय को देखकर चुप रह जायें तो भी हम अधर्मचिरण करेंगे । कहा है :-

“जहाँ जो बात कहनी हो वही कहना वहीं कहना,
किसी के दोब में आकर न कुछ का कुछ कहनी कहना,
यही है जड़ गुनाहों की, यही है मूल पापों का,
नहीं के बक्त आता ही नहीं जिनको नहीं कहना.

सारांश यह है कि सामर्थ्यानुसार धर्म-पालन में हमें अपना योगदान देना चाहिये । अपनी प्राचीन संस्कृति, धर्म और मानवता के तत्त्वों को आचरण में उतार कर हमारी प्रधान मन्त्री श्रीमती इंदिरा गांधी ने बांगला देश को मान्यता देकर उसके स्वाधीनता संग्राममें न केवल तन, मन और धन से सहायता की, बल्कि इस धर्म-पालन में अनेकोंका कोप मोल लेने के साथ साथ एक वै-मिसाल बड़ा भारी उत्तरदायित्व भी अपने सरपर ले लिया । फलतः विजय धर्म की ही हुई । अतः अंत में हमें यह स्वीकारना ही होगा कि सदैव “सत्यमेव जयते नानृतम् ।”

रामचरित मानस के श्रीराम

(लेखिका (प्रा.) रत्नबाला नी. जद्हेरी)

रामचरितमानस मध्ययुगीन रामभक्तिशास्त्र की सर्वांग सुंदर रचना मानी जाती है। इस अद्भुत ग्रंथ को गांधीजी ने भक्तिमार्ग का सर्वोत्तम ग्रंथ कहा है। इस ग्रंथ में जीवन की सभी समस्याओं का उचित समाधान प्रिलता है। उत्तर भारतीयों के जीवन में इस ग्रंथ का अनन्यसाधारण स्थान है। महाराष्ट्रीय लोग जिस आदर के साथ श्रीज्ञानेश्वर की ज्ञानेश्वरीका नित्य पठन करते हैं, उसी शब्दालु हृदय से उत्तरभारतीय रामचरितमानस का।

रामचरितमानस एक आदर्श ग्रंथ है। तुलसीदासजी ने आदर्श कुटुंब, आदर्श समाज और आदर्श काव्य का नमूना अपनी रचना के द्वारा साकार किया है। तुलसी के राम मर्यादापुरुषोत्तम हैं। स्वयं तुलसी मर्यादित जीवन के पक्षपाती थे। उन्होंने अपने चरित्रों को भी इस ढंग से बढ़ा कि उनमें मर्यादा भाव का ही पोषण हो। बाल्मीकी रामायण के राम के कुटुंब के सदस्यों में जो उच्छृंखलता है, उसे तुलसीदासजी ने स्थान नहीं दिया। संयम, शील, और सदाचार ये तुलसीदास जी के रामाश्रित जीवन की वृहद् लक्ष्यी हैं।

तुलसीदास जी का जन्म जिस काल में हुआ, उस समय भारतीय विदेशी शासन और सभ्यता के प्रभाव से आत्मानुभव शून्य हो रहे थे, चरित्रका हल नीचे गिर गया था, धर्म व्यक्तिगत हो गया था, या एक व्यवसाय मात्रके रूप में रह गया था। राष्ट्र की आत्मा मूर्च्छित थी, हिन्दू संस्कृति विकृत हो गई थी, आत्मनिष्ठा का लोप हो गया था, स्वार्थ और लोभ की धर्म पर विजय हुई थी। नाना पर्थों एवं संप्रदायों का जन्म हो रहा था।

ऐसी मूर्च्छा के काल में प्रभुकृपासे हमारे देश में तुलसीदासजी का अवतार हुआ। उन्होंने वर्णश्रिम धर्म, लोकाचरण, नीति, वेदोक्त कर्म, शुद्ध ज्ञान तथा भक्ति का समन्वय करके, मर्यादापुरुष राम के लोकरंजक एवं कल्याणकारी रूपों का आलम्बन ले हिन्दू समाज की मूर्च्छा दूर की। राम के आर्य चरित्र के सहारे, अपनी लोकोत्तर प्रतिभा से उन्होंने धर्म का कल्याणकारी, पर साथ ही अत्यन्त सरल रूप जनसमाज के सामने रखा और हमारी जातीय संस्कृति को अधिक भिन्न भिन्न होने से बचा लिया। यह उन्हींकी कृपा है कि अपढ़, अशिक्षित अथवा अपेक्षाकृत बहुत कम शिक्षित जनता में हिन्दू धर्म का मूल संदेश और प्रेरकशक्ति आज भी रक्षित है। उत्तर भारतके ग्राम रामभय हो गये हैं। शास्त्र की जटिल बातें रामचरितमानस की जिह्वा से उनके सामने अत्यन्त सरल रूप में आ जाती हैं। उत्तर भारत के हिन्दी प्रान्तों

को उन्होंने अपने समय में फैलते हुये धार्मिक विप्लव से बचा लिया। उस समय शैवों और वैष्णवों का झगड़ा सर्वत्र बढ़ रहा था। उन्होंने दोनों के प्रति भक्ति और निजत्व की दीक्षा देकर जनता की संकुचित धर्मभावना का संस्कार किया।

रामचरितमानस तथा विनयपत्रिका के अनेक आख्यानों के द्वारा शिव और विष्णु की एकहृपता उन्होंने कौशल्य से दिखाई। अनेक स्थलोंपर राम के मुख से शिव का और शिव के मुख से राम अथवा विष्णु का प्रशंसापूर्ण वर्णन किया है।

जगहु जाई शंकर शतनामा । होइहि हृदय सुख विश्वामा ॥
कोऽनहीं शिवसमान प्रिय भोरे । अस परतीति तजहु जनि भोरे ॥
जेहि पर कृपा न करहि मुरारी । सो न पाव मुनि भक्ति हमारी ॥
अस उर धरि महि विचरहु जाई । अब न तुमहि माया निथराई ॥

जिसमें उत्तर भारत में शैवों और वैष्णवों के बीच सुखद संबंध वर्तमान हैं। और दक्षिण भारत का शैव-वैष्णव भेद यहाँ कहीं कहीं दिखाई नहीं देता।

मानवता में जितने उदासगुणों की कल्पना की जा सकती है, तुलसीदास के राम उन सब के समष्टि प्रतीक हैं—उच्च वंश, शरीर संपत्ति, अनुकूल वातावरण, स्नेह, सत्याग्रियता, लोभहीनता, स्वच्छहृदयता, दृढ़ता, कर्तव्यनिष्ठा, परहित कातरता, आत्मप्रेम, सुशीलता, गंभीरता, मर्यादा के पालन की वृत्ति, अधर्म और अर्नेतिकता के विरुद्ध उनका निरंतर युद्ध, तुलसीदास जी के राम कैसे हैं? छोटोंपर ममता और स्नेह, बड़ोंके प्रति श्रद्धा और नम्रता, दांपत्य स्नेह में निपूण, पर भोगासक्ति से दूर, कर्तव्यबुद्धि से प्रेरित। ऐसाही चरित्र पृथ्वी को धर्ममय बना नकता है। इसमें सर्वत्र सरलता है। कहीं भी कुटिलता नहीं है।

राम के चरित्र का चित्रण कवि ने भिन्न भिन्न परिस्थितियों में दिखाया है। अनन्तशक्ति के साथ धीरता, गंभीरता और कोमलता 'राम' का प्रधान लक्षण है। यही उनका रामत्व है। बाल्यावस्था में प्रसन्नता के साथ दोनों भाइयों ने घर छोड़ा, विश्वामित्र के साथ रहकर अस्त्रशिक्षा प्राप्त की और विष्णुकारी राक्षसों पर अपना बल आजमाया। चौदह वर्ष वन रहकर अनेक कट्टों को महा। जिन परिस्थितियों के बीच वीरजीवन का विकास होता है, उनकी परंपरा का विकास हम कम से राम जीवनमें पाते हैं।

धीर, गंभीर, सुशील अंतःकरण दूसरोंपर आरोप नहीं करते। भरत की कल्पन द्वारा की गई भर्तसना प्रभु रामचंद्र से सही न गई।

अपनी कुटिलता का अनुभव करती हुई कैकेयी से राम चित्रकूट में बार बार इमलिए मिलते हैं कि उनके मन में उसकी कुटिलता का ध्यान कुछ भी नहीं है। अपने साथ दुराई करनेवाले हृदय को शांत और शीतल करनेकी

इच्छा राम के सिवा और किसको ही मङ्कती है? कैकेयी के हृदय की कुटिलता वह मई और उस पर सदा के लिए ग्रीष्मकां मंस्कार हो गया।

कैकेयी जी लों जियति रही ।

ताँ लों बात भातु सो मुँह भरि भरत न भूलि कहि ।

मानी राम अधिक जननी तें जननिहूँ भेस न गही ॥

गार्हस्थ्य जीवन के दापत्य भाव के भीतर मवसे मनोहर वस्तु है उनकी एक भार्या की मर्यादा। राम ने एकभार्या की मर्यादा के द्वारा प्रेम के अपूर्व माधुर्य और सांदर्भ का विकास दिखाया और माथ भाथ अपने पिता की परिस्थिति से भिन्न अपनी परिस्थिति भी लोगों को दिखाई।

भगवान के प्रतीक रामनंद्रजी के चरित्र में तुलसीदाम जी ने सौंदर्य, शक्ति और शील तीनों विभूतियों का गमन्वय दिखाया है। सगुणोपासना के ये तीन सोपान हैं, जिनपर हृदय क्रमण टिकता हुआ उच्चता की ओर बढ़ता है।

खी, पुस्प, मूर्ख, पंछि, गजा, रंक मव राम के माधुर्य पर मुख्य होते हैं।

तुलसी रही है ठाड़ी, पाहन गढ़ीसी काढी

कौन जाने कहाँ ते आई, कौन की को ही ।

अलौकिक सौंदर्य के साथ अलौकिक शक्ति का भी साक्षात्कार कराया है। ईश्वरावतार उस राम से बढ़कर शक्तिमान विश्व में कौन हो सकता है? 'लब निमेष परमाणु जुग काल जागु कोंडड' इश अनन्त सौंदर्य और अनन्त शक्ति में अनंत शील की योजना हो जानेंग भगवान का सुगुण रूप पूर्ण हो जाता है। शील तक आनेका सुगम और मनोहर मार्ग तुलसीदास जी ने तैयार किया है। सौन्दर्य के प्रभाव से हृदय को वशीभूत करके, शक्ति के अलौकिक प्रदर्शन से उसे चकित करते हुए अंतमें तुलसीदाम उसे शील या धर्म के रमणीयरूप की ओर आप से आप आकर्षित होनेके लिए छोड़ देते हैं।

हृदय शीलके इस मनोहर रूप की ओर आकर्षित हो जाता है और अपनी वृत्तियों का उसमें मेल देखकर अन्त में भक्ति का अधिकारी बन जाता है। और 'सियाराममय सद जग जानि' मानकर जीवन शांति से विताता है।

राम के शील के अंतर्गत 'शरणागतकी रक्षा' को गोस्वामीजी ने बहुत प्रधानता दी है। राम के इस गुण को देखकर पापी से पापी भी अपने उद्धार की आशा करता है। भक्तिमार्ग के लिए यह आशा परमावश्यक है। गोस्वामी द्वारा प्रतिपादित रामभक्ति का वह भाव है, जिसका संचार होते ही अतःकरण बिना कष्ट से शुद्ध हो जाता है। सारा कल्पय, सारी मलिनता आप से आप हटाने लगती है। अतःकरण की पूर्ण शुद्धि भक्ति के बिना नहीं हो सकती।

नथम मलिन परनारि निरखि, मन मलिन विषय संग लागे ।
 हृदय मलिन बासना मान मद, जीव सहज सुख त्यागे ॥
 परमिंदा सुनि लबन मलिन भए बदन दोष पर गाए ।
 सब प्रकार मल भार लाग निजनाथ चरन विसरणे ॥
 तुलसीदास ब्रत दान ज्ञान तप सुद्धि हेतु स्तुति गावै ।
 रामचरन अनुराग नीर बिनु मल अति वास न पावै ॥

भक्ति की आनंदमयी प्रेरणा से शील की उंची से उंची अवस्था भक्ति को आप ही आप प्राप्त हो जाती है और मनुष्य संतपद को पहुंच जाता है। इस प्रेरणामें रामचंद्रजी के रूप, गुण, शील, बल सब के प्रभाव का योग रहता है।

भए सब साधु किरात किरातिनि, रामदरस मिहि गई कलुषाई ।

राम के चरित्र में शील और भक्ति के समन्वय के साथ तुलसीदास जी ने भक्ति और ज्ञान का भी समन्वय दिखाया है। गरुड़ को समझाते हुए काकमुण्डि कहत हैं —

ज्ञान हि भगतिहि कद्यु नहि भेवा ।

उभय हरहि भव संभव खेदा ॥

सामान्य मनुष्य के लिए ज्ञान पंथको तुलसीदास जी ने 'ज्ञानपंथ कृपाण के धारा' कहकर भक्तिमार्ग को सरल और सहज बताया है। भक्तिके द्वारा राम के उपासकों को ज्ञानियों को साध्य मोक्ष आप ही आप प्राप्त होता है।

"राम भजत सोइ मुक्ति गुसाई ।

अनइच्छत आवई बरिआई ॥

राम चरित्र के विविध पहलुओं पर विचार करनेके बाद उनके चरित्र का एक अंश शेष रह जाता है। राम के चरित्र की उज्ज्वलता के बीच एक तुटि दिखाई देती है। वह है वाली को छिपकर मारना। वालीकि और तुलसीदासजी ने इस पर सफेद रंग पोतने का प्रयास किया है। मगर इसी एक घटना ने रामचंद्र जी के चरित्र को मानवी बनाया है। यह घटना ही संपूर्ण रामचरित को उच्च आदर्श के अनुरूप एक कल्पना मात्र समझे जानेसे बचती है। यह घटना ही बताती है कि ईश्वरावतार राम हमारे बीच भाई बंधु बनकर आये थे। और हमारी भाँति सुखदुःख भोगकर चले गये। वे ईश्वरता दिखाने नहीं आये थे, मनुष्यता दिखाने आये थे। तुटिसे सर्वथा रहित मनुष्यता कहाँ होती है? इसी एक तुटि के कारण हम उन्हें मानवजीवन से तटरथ नहीं समझते। अतः राम का चरित्र आदर्श होते हुए भी दैवी नहीं, मानवी प्रतीत होता है।

SHRI SAI LEELA

ENGLISH SECTION

VOLUME 51

APRIL 1972

No. 1

ANNOUNCEMENT

It is proposed to bring out a joint issue (October–November) of SAI LEELA magazine on the occasion of the Samadhi Anniversary of Shree Sai Baba on the Dasara Day, 17th October, 1972. The experiences of the Bhaktas about Sai Kripa are specially to be incorporated in this issue. We, therefore, invite our readers and other Bhaktas to send in their experiences, so as to reach us before 10th September, 1972.

— Editor.

* * * *

THOUGHTS TO PONDER OVER

Man is the pet animal of God. So He has given man power to go back to Him. Reaching back to God-head is the true aim of Human life. Other worldly achievements are secondary. To realise our Godhead, we must try to hold Him in our mind, thus keeping ourselves fixed in Him through Smarana or Anusandhana or meditation. This is very easily acquired through Namasmarana.

— Brahmachaitanya Maharaj

* * * *

A good book is the precious life-blood of a master-spirit, embalmed and treasured up on purpose to a life beyond life.

— Milton.

* * * *

Do all the good you can,
 In all the ways you can,
 In all the places you can,
 At all the times you can,
 To all the people you can,
 As long as ever you can. — John Wesley.
 * * * *

Conscience is God's presence in man.

— Swedemborg.

* * * *

Happiness is the only good,
 The place to be happy is here,
 The time to be happy is now,
 The way to be happy is to make others so.

— Robert G. Ingersoll.

* * * *

Think that day lost whose low descending sun
 Views from thy hand no worthy action done.

— Anonymous.

* * * *

Sunset and evening star,
 And one clear call for me !
 And may there be no moaning of the bar
 When I put out to sea.
 I hope to see my Pilot face to face
 When I have crossed the bar. — Tennyson.

* * * *

You can fool some of the people all of the time, and
 all of the people some of the time; but you cannot fool all
 of the people all of the time. — Lincoln.

* * * *

Other men live to eat, while I eat to live.

— Socrates.

* * * *

Nothing in education is so astonishing as the amount
 of ignorance it accumulates in the form of inert facts.

— Henry Adams.

* * * *

Lives of great men all remind us
 We can make our lives sublime,
 And, departing, leave behind us
 Foot-prints on the sands of time.

— Longfellow.

* * * *

They never fail who die in a great cause.

— Byron.

* * * *

Fame is the perfume of heroic deeds.

— Socrates.

* * * *

Whoever could make two ears of corn, or two blades
 of grass, to grow upon a spot of ground where only one grew
 before, would deserve better of mankind, and do more essential
 service to his country, than the whole race of politicians
 put together.

— Swift.

* * * *

The greatest of faults is to be conscious of none.

— Carlyle.

* * * *

Jupiter has loaded us with two wallets. The one, filled
 with our own faults, he has placed at our backs; the other,
 heavy with the faults of others, he has hung before.

— Phaedrus.

* * * *

The only thing we have to fear is fear itself.

— Franklin D. Roosevelt

* * * *

At thirty man suspects himself a fool;
 Knows it at forty, and reforms his plan;
 At fifty chides his infamous delay,
 Pushes his prudent purpose to resolve;
 In all the magnanimity of thought
 Resolves; and re-resolves; then dies the same.

— Edward Young.

OUR CHERISHED IDEAL.

(P. D. Khadilkar, M.A., B.T.)

Bhagawan Ramachandra is worshipped by Hindoos for thousands of years. Every Hindoo, however great or small, has a very high admiration for Him. He tries very ardently to bring into practice as many virtues, marked in Shri Rama, as possible. Rama is our cherished ideal.

Why so? We love Him, not because he was a royal prince. Very few royal princes have won high respect from their subjects. We love him not because he destroyed tyranny at the hands of the wicked demons. Many had done this work; but none is held so high in admiration. We love him not because he gave protection to the Rishis dwelling in forest.

Many other kings had done this in different ways.

Then wherein does the greatness of Rama lie? What were the extraordinary qualities, marked in Rama, that raised him to the level of God?

In my opinion, the answer is very simple. Rama was a human being as we are. He showed us how great a man can be, if he adheres to certain lofty principles in life. What are those principles? He was a just and noble king, who remained unblemished in life up to the end. He was a faithful husband, an obedient son, a kind brother and an obliging master. He attached great importance to the moral values which are the back-bone of society. We forget Rama's princehood, but we ever remember him as a great man.

His whole life is a life of sufferings and miseries. He was not attached to mundane pleasures. He never had joyful days, full of happiness and enjoyments. He lived for others, suffered for others and ended his life after finishing his mission.

Everything good was centred in him and around him. In order to absolve his aged father from an awkward position, the great dutiful son left his legitimate right for the throne and went away to dwell in a forest for fourteen years. This greatness of mind has no parallel in human history. His dear wife, Seeta, was stolen away by Ravana in disguise. Rama deeply grieved for her and treading thousands of miles

southwards to recover her from the wicked king of Lanka. This shows his faithfulness to his married spouse. Thereby he set a very high standard for married couples. He did not forsake her—nay, he never dreamt of such a notion.

He made friends in his long journey from Panchavati to Lanka. He helped Sugriva, but did not take over his kingdom. After the death of Ravana he made Bibhishana, his brother, king of Lanka.

After returning with great success to Ayodhya, he was installed as king; but after some time he had to face public censure and had to abandon his dear wife. This was a great blow to him. The blemish was a very insignificant matter, but Rama had to take it very seriously.

He wanted to establish a very high standard of kingship. In his opinion, a king must be above suspicion and public censure; so also his wife, the queen, must be above censure.

The whole life of Ramachandra right from the beginning to the end was a life of self-sacrifice and hardships. But he was never disturbed in life.

Ramachandra was perfect embodiment of every thing that is good and helpful to the world. He was an incarnation of all virtues and all best human qualities.

He showed us the way how a man can raise himself to the position of the Supreme Being by his ideal behaviour and exalted character.

Why did his brothers love him so much? Laxman followed him in exile and Bharat, for whom his mother invited so much trouble and distress to family, chose the life of an ascetic and lived away from Ayodhya for fourteen years, in Nandigram, and ruled as his representative. Guhak, Jatayu, Hanuman and others helped Rama. Why so? What merits did they see in Rama? Whoever came in close contact with Rama became his friend and devotee.

Nowhere in the history of the world do we find such a great human figure as Rama. He is identified with God Vishnu. He is our cherished ideal. Valmiki has done a great service to mankind in giving the Ramayana — the story of Rama in lofty verse.

HAVE NO DOUBT

C. Rajagopalachari

"Do not be anxious as to how you can control and change your nature. Charcoal is jet black. When fire is applied to it, it glows; its original blackness disappears. Even so, in contact with the fire of knowledge the impurity in your heart will vanish."

Keep your heart pure and free from taint. Your power to do good will then be enormous.

White cloth, fresh from the laundry, will take on any colour you apply to it. Our mind is like a piece of cloth fresh from laundry. Good company and honest effort will turn it in the direction of God. Listen to the speech of the English—educated. They use many English words. Sanskrit scholars use many Sanskrit words. The minds of those who keep good company can never be turned to evil. Those who keep bad company will ever think about evil things. Men's thoughts will be dyed by the colour of their company. Good company will promote virtuous thoughts. Evil company will promote vicious thoughts.

Let us not deceive ourselves. Truth and devotion are the only means to reach God. If we forget God, we shall die. Without devotion we cannot truly live. Jnana and Bhakti are not different. Devotion and Truth together make up Wisdom.

To kill others, you need a sword or a rifle. A needle will do for committing suicide. Likewise, one must know much for teaching others and dispelling their ignorance. To bring God into one's own heart, one needs no great learning. Devotion will suffice.

Devotion is the root of all religions. If there is real devotion in a person, his religion will serve his needs. Without devotion one cannot attain wisdom through learning or through conversion to other religions.

"My cow will eat this and not that." So saying, a cowherd feeds his cow with things of his choice. The cow barely smells them and turns its head away. It does not yield much

milk. But the cow that grabs anything and eats it with gusto yields plenty of rich milk. The milk of wisdom cannot flow freely from a mind given to doubting.

A man suffering from thirst will seek to quench his thirst somehow, even with muddy river water. He will not start digging a well there in search of pure water. Similar is the thirst for God. Those who thirst after God will not go seeking new religious beliefs because their own seems contaminated. Nor will they seek to found a new religion for themselves. If one is truly thirsting for God, he will try to quench his thirst with the aid of his own religion. He will not waste his time devising new religious beliefs.

A devotee's desire for God is like a miser's craving for money. He will pant for God like a drowning man grasping for breath.

Sri Ramakrishna said : "Some people speak with scorn of blind faith. I cannot understand their attitude. What do they mean by blind faith ? There is no special kind of faith called blind faith. There is wisdom and there is faith. Faith has no eyes. All faith is blind !"

If we seek to live a life without God, we shall only meet with disaster. We must cast off all doubts and develop deep devotion. The world has not sprung out of nothing. Can man's life and thought spring from the void ? We need have no doubts about the existence of the Supreme or of the reality of God's grace.

Do not be bothered by thoughts of hell. Think of God and pray to Him and say, "I have done many forbidden things and I have omitted to do many things that I should have done. Take pity on me, O Lord !" All your sins will vanish. So says Bhagawan Ramakrishna Paramahansa.

Courtesy : Ramakrishna Math, Madras.

(With the courtesy of "JEEVAN PRAKASH,"
APRIL VOL. III. NO. 2)

BANDAGE OF INGRATITUDE

— Somnath Kak

Rabia was a great woman saint of Islam. Born in Basra in 717 A.D., she merged with her Beloved in 801. Her parents died when she was only a small girl. She was then kidnapped and sold as a slave to a rich man who gave her a lot of trouble. But Rabia was a devotee of the Lord and quietly put up with all the ill-treatment that was meted out to her by her arrogant master. After working very hard for her master all the day long, she would repair to some secluded nook in the house and spend the greaterpart of the night in prayers and meditation. It was in such a meditative pose that her master found her one blessed night. He also saw a mysterious light enveloping her head which illuminated the entire house. This impressed him much. He apologized to her the very next morning and freed her honourably.

Rabia thereafter lived in seclusion in a desert far away from the city and embraced poverty like the great Christian mystic, St. Francis. Many anecdotes have got clustered round her name. These reveal her great mystical stature.

One day, so one such anecdote goes, a gentleman came to her. He had a bandage round his head. He was a young, robust man. Rabia quizzically looked at him and asked : "Why this bandage, sir ?" The gentleman replied : "I have a very severe headache, madam." "How old are you and how long have you been in trouble ?" enquired the great mystic. "I am thirty years old, and have ever been quite fit. Only a moment back, I contacted this headache, and it is, if I remember aright, for the first time that I have had this or, for the matter of that, any trouble", the gentleman said with a grim look. His tone was not normal when it touched his trouble. It was in a complaining voice that he expressed it. Rabia was visibly distressed at the bahaviour of the man whom the Lord, her Beloved, had kept hale and hearty all along, but who had become so impatient at the slightest prick. She gave the man a long look and then remarked in a natural tone, dripping with absolute humility and

faith characteristic of great mystics, "Allah has kept you quite fit all these long years and given no cause whatsoever to you for any grouse or complaint. Did you think of wearing such a bandage ever before in token of your gratitude for all that He had done to you? I don't think!" She paused and then again continued: "How then is it now that you developed this petty trouble (headache)? Does it behove His children to act in this insolent way towards their benevolent Father? Such protests only stem out of ignorance and lack of faith in Him . . ." The gentleman felt embarrassed and realising his mistake, apologised for the omission. He at once removed the bandage from his head, and lo!, he was all right. He was all right. He then prayed to her for her blessings which she instantaneously gave as was wont with her.

The gentleman in this story is none but one amongst us for how many of us ever care to express our gratitude to Him for all that He has done or is doing for us? Every split-second of our existence we are being sustained by Him. But in our rank ignorance, while we conveniently forget the many bounties that He has bestowed upon us, we are ever watchful and point out, at the slightest provocation, the troubles—nay, even the slightest pin pricks that come our way. Though the bandage episode is a very little one and only symbolic, it has a deep spiritual import and needs must be digested so that the truth conveyed thro' it gets well soaked in our minds. Blessed be the Great Ones who blazon for us the pathless path to the Source Eternal!

(By the courtesy of 'JEEVAN PRAKASH',
VOL. III., NO. 2.)

THE GURU OR THE PRECEPTOR

(V. R. Thakar, Nasik)

तद् विज्ञानाय गुरुमेवाभिगच्छेत् ।

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥

—Mundaka Upanishad.

("In order to realize the highest self, surrender yourself with folded hands to the Guru alone.")

The role and the importance of the guidance and the help of the Guru in the path of the self-realization can hardly be over-emphasised. It has been recognised since the Vedic times; and it need not be re-iterated. The stanza from the Mundaka Upanishad in the beginning is a self-proved axiom.

Acharya Vinobaji rightly says that the most apt word for a teacher is the Gatu Vit (गातुवित्) from Rigveda. गातु means a way, a path and one who knows the right path to the right action and the right goal, is a noble गातुवित्.

All agree that a true Guru, worth the name, leads his pupils to the realization of the ब्रह्म; and so the Guru is the spiritual father of all (cf : आचार्य उपनयनमानः ब्रह्मचारिणं कृषुते गर्भमन्तः Atharva Veda). Not only this but that which we have learnt from the books and not from the Guru ultimately becomes useless :-

पुस्तकं प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुस्त्रिधौ ।

आजते न सभामध्ये जारगर्भं इव श्रियः ॥

(नारद् quoted by Patanjali Mahabhashya.)

And so, Dr. A. S. Altekar rightly concludes "Neither buildings, nor equipment exercise such influence on students as is exercised by cultured and competent teachers, who instruct as well as inspire". (Dr. Altekar's "Education In Ancient India" 6th edition of 1965, page 50)

Approached with a request whether he would like to have a "Guru" in his toils, Gandhiji remarked with his candid

forthrightness, "I believe in the Hindu Doctrine of Guru and his importance in spiritual realization; but only a perfect "Gnani" (ज्ञानी) deserves to be enthroned as a Guru" (Gandhi's "Autobiography" P. 113)

Swami Ramkrishna Paramahansa used to say, "Just as a big ship can easily carry a small boat, so the Guru leads us to Perfection". And equally wise and true are the words of Gurudev Ranade: "Just as the man at the Telephone Exchange connects us with the proper number, so does the Guru connect us with the Reality, the God"

Commenting on stanza 34th of the IV Adhyaya of the Gita, the living embodiment of God, Philosopher-Statesman, our Ex-President, Radhakrishnan, says "Wise men will teach us the truth if we approach them in a spirit of service and reverent inquiry. Until we realize the God within, we must act according to the advice of those who have had the experience of God". (Radhakrishnan, "the Bhagvat-Gita" P. 169) But the very next moment, the Great Philosopher-President warns us that we must not accept anything or everything without an inquiry or without any personal experience! Nobody can improve upon the fluent, gorgeous words of Radhakrishnan, which must be quoted in full :- "Blind obedience to an external authority is repudiated. Today there are several teachers who require of their followers unthinking obedience to their dictates. They seem to believe that the death of intellect is the condition of the life of spirit" (ibid : page 169).

Without expanding further on this obvious point to the enlightened readership of this great Magazine, let me put my point succinctly.

I may say that if the path of self-realization is to be trod by oneself, wherein lies the value of the Grace of the Guru? And if God is "Unknowable" (अज्ञ) how can a man reach Him? Is this true or is this a contradiction in name? My answers will be expounded in the next concluding part of this article.

(to be continued and concluded)

ON AVOIDING STRAIN

— Swami Ramatirth.

The demands of modern life and the different claims on your physical and mental powers are likely to keep you all the time strained and in tension. If you allow the strain of outside circumstances to weaken you, you are making for yourself an early grave with your hands. How to avoid it and how to take rest in the midst of work ?

Ram does not recommend the shirking of work or the giving up of daily pursuits. He advises you to cultivate a very useful habit—a habit which will keep you all the time clear of strain. This advice is nothing less than Vedantic renunciation which will enable you to do the work without feeling tired. You will be equal to the task.

To explain : while at work, take brief intervals of two or three minutes to think the thought that the body has nothing to do with you, that you are not the body, that you are simply the witness, the Sakshi, of all the actions done, and feel a sort of detachment for the results of the actions of the body. While contemplating in this way, you may relax your muscles and keep the body perfectly at ease and unburden yourself of all thoughts. If possible, you may also close your eyes for a minute or so.

The more you succeed in developing this spirit of detachment and taking off the burden of worries from your mind, the more strong and refreshed you feel. Nerves keep up the vitality in the body, and thought also is sustained by the nervous system. The digestive process depends upon sound nerves. If your thoughts are disturbed and you are worried and hurried by all sorts of thoughts, your nervous system will be affected. If you want to keep up your vitality,

you must lighten the load on the mind and the nervous system. The secret of health and strength lies in keeping the mind always fresh, buoyant and cheerful, never worried, never hurried, borne down by any fear or anxiety.

Vedantic renunciation means throwing off or casting overboard all worries and cares by keeping always before your mind the truth of your real Self—the Atman—which is not the body or the mind. Worldly cares, problems and duties do not touch the real Self which is ever free, perfect and infinite. Duties are duties only to the extent they help you to realise your true Self which is never bound.

In this way assert your inner freedom and take rest in the thought of the perfect Atman which is Divinity itself. Feel this truth. Give this meaning to OM and chant OM on all occasions of fatigue.

(By the courtesy of "JEEVAN PRAKASH",
APRIL., VOL. III., NO. 2.)

THE LAW OF CAUSE AND EFFECT.

— Hilary Perry Keene

Everything in this world is governed by the law of Cause and Effect. Everything which happens only follows after something which happened before it, and caused it to happen; and everything which happens will now be followed afterwards by some effect. This is an absolutely rigid law and is completely unalterable and applies to every single thing, big and small, in the whole universe.

Not only does everything that happens cause some effect to follow after it, as a result of it, but that result will then be the cause for some further result later on, and so on and so on, ad infinitum. And likewise, everything that is happening now is the result of a whole string of causes that preceeded and led up to it.

This law is called Karma, which comes from the root "Kri", to act, and means action or deed. Any action, physical or mental is called "Karma". And as every action is bound to produce a reaction or result, that is also "Karma"; in fact all the actions of body, mind and even the senses all come under the heading of "Karma".

Therefore we see that any action is both the result of a string of actions preceding it, and will also be the cause for a whole lot of actions which will result from it in the near future. This law applies to the subtlest realms, spiritual, mental and emotional.

The law shows that in reality nothing that happens is pure chance or accident. Everything that happens is bound to happen as the result of what has gone before. People often cannot see the link with what has gone before it, because it has extended into several lives before, which are unknown, or else it is the result of very subtle or spiritual laws which they are unable to perceive.

There are various kinds of Karma, i.e. actions. Those which are good and therefore have good results are those which bring peace and harmony and happiness both to the

doer of the action and to all around, and to the world at large. And those which are called bad which result in unhappiness, misery, disease and suffering. There are also those which are mixed and produce a proportion of good and bad results. In actual fact, all actions will create some minute degree of bad or good somewhere if followed on and on, but in general we call it good or bad Karma depending on whether there is a very large preponderance of good or evil in the action, even though it may not be absolutely entirely so.

Everything we enjoy or suffer in this present life is the result of the good or evil we have done in previous lives, and every good or bad thing we do in this life will affect our future for good or bad.

Many people blame God if they are born into this world in this life with hardships and handicaps, and if they have much suffering, as though God has individually selected that suffering for that man. Actually that suffering will be the inevitable scientific result of what that man himself did in previous lives, and he cannot escape from the results for which he did wrong previously; it is unalterable law.

People ask why does God show favouritism to some and see that they are born into wealthy family with every kind of loving kindness around them, and with every virtue already in their characters even from their childhood, while to others he seems to show cruelty and injustice by bringing them into this life blind and deformed in an atmosphere of hate and poverty. The answer is because in reality the reason for those results were caused by the people by their behaviour in previous lives about which they have undoubtedly now no knowledge and have completely forgotten.

We can sum it up by quoting Abhedananda when he says :- "A believer in the law of Karma is a free agent and is responsible for all the good and bad results of his actions that attend to his life. He knows that he creates his own destiny, and moulds his character by his thoughts and deeds. He never blames another for the suffering and misery which come to him. He learns by experience the true causes of

events and removing the bad or evil, he performs such actions which produce good to all as well as to himself. He shrinks from doing any thing wrong, because he knows that every wrong action will sooner or later react upon himself and will make him unhappy and miserable."

The doctrine of Karma includes the law of Compensation and the law of Retribution. This means that there must be equal balance between the cause and its effect, both in quality and quantity, and between the effect and what caused it. Just in the same way as when a wave rises up in the ocean, there will be a hollow in the water to the sides of it. These laws apply not only at the physical level, but also on the subtle, mental, intellectual, moral and spiritual levels.

We cannot get anything for nothing. If we want to buy something, we have to pay the full price for it. Sometimes things seem unfair because we forget the cause, as when people suffer a headache after taking too much to drink on the previous night, but in reality the headache will be in proportion to the foolishness of what they did.

But this pattern of Compensation and Retribution is very intricate, and we cannot always follow it up, particularly as the causes may have originated a very long time ago, perhaps several lives ago, and the results may not come about until some future life. That is why sometimes people who behave very wrongly in this life, seem to enjoy all the blessings of life, as well, but in reality they may be reaping now the blessings from previous good actions in a former life, and they will also have to pay for their present evil actions in a future life ; in the same way, a very good man here may now suffer every hardship, but it may be because in a past life he did some evil, and moreover in the future, in some future life, he will undoubtedly reap as just compensation the full glory of those present good actions, in exact proportion to what he has done good here now. Of course, this law applies within the present life itself also, without necessarily applying to former and future lives.

It may be noted, that in the case of casual retribution all results and effects will first be seen in the soul, and will,

only afterwards manifest in the outward circumstances. As Emerson says, "Every act rewards itself first in our own soul, and then in circumstances."

Thus we are able to realize that once a man really understands and believes in the law of Karma and that "Whatever a man soweth, that shall he also reap" as St. Paul says (Galtions, Chap. 6, verse 7), it will help him to lead a better life in every way, and to strive to do and think good things every moment of his life, whatever his present sufferings or circumstances may be, for he knows that one day some time he will reap the fruits of all his actions and thoughts, whether good or evil, in exact proportion to what he has done and thought at all times.

(By the courtesy of golden jubilee
Souvenir of "SHREE UPASANI
KANYAKUMARI STHAN, SAKURI,
JANUARY 1965.)

LIST OF DONORS FOR FEB. 1972.

(UPTO 20/2/72)

KOTHI

1.	Shri. S. M. Badkar.	Worli. Bombay 18	151.00
2.	,, Mohan Virawani.	" "	151.00
3.	,, Ishwar Hingorani.	" "	151.00
4.	,, M. S. Haldipur.	" "	300.00

* * *

HOSPITAL FUND

1.	Shri. S. G. Gopalkrishnan.	New Delhi.	200.00
2.	,, D. H. Contractor.	Sikkim.	1000.00

* * *

EDUCATION FUND

1.	Shri. C. K. Shah.	Bombay.	151.00
----	-------------------	---------	--------

* * *

KAYAM FUND

1.	Shri. M. K. Shah.	Andheri.	101.00
----	-------------------	----------	--------

श्रीमाईवावांचा फोटो

आपणाजवळ नाही काय ?

मुंबईतील प्रसिद्ध बजॉकमेकर श्री. डी. डी. नेरोय यांनी तयार केलेल्या ब्लॉकमध्ये छापलेले खालील प्रकारचे व आकाराचे फोटो श्रीमाईवावा संस्थानच्या मुंबई व शिरडी येथील कायीलयांत उपलब्ध आहेत, ते आपण पहा व आपणास पसंत पडल तो फोटो खरेदी करा :—

प्रकार	रंग	आकार मं. मी.	प्रत्येक प्रतीची किमत रु.
१ शिलेवर बखलेले बाबा	विविध रंगी	३५.७६×५०.८	१.५०
२ "	काळा व पांढरा	१:	१.२५
३ "	,,	२२.८६×३३.०२	०.८०
४ द्वारकामाईत बसलेले बाबा	,,	,,	०.८०

श्रीमाईवावा संस्थानच्या कायीलयाचे पंत :

- १ शिरडी, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर (महाराष्ट्र)
- २ साईनिकेतन, डॉ. अवेडकर रोड, प्लाट नं. ८०४ वी., दादर, मुंबई नं. १४

मुद्रक: श्रीमती लक्ष्मीवाई नारायण चौधरी, निष्णयसागर प्रेस, ४५-डी३, ऑफ शोकरसी जीवराज रोड, शिरडी, मुंबई १५.
संपादक व प्रकाशक: श्री. का. सी. पाठक, 'साई निकेतन', डॉ. अवेडकर रोड, खोदादाद संकलनघर, प्लाट नं. ८०४ वी., दादर, मुंबई १४.